



Araştırma Makalesi / Research Article

OSMANLI DEVLETİ'NDE ASKERİ ÇİFTLİKLER*

Emine GEDİK¹

Öz

Osmanlı Devleti'nde Yeniçeri ordusunun lağvedilmesi ve timar sisteminin kaldırılmasına kadar ordunun atları timarlı sipahiler tarafından yetiştirilmiş, daha sonraları ise halktan satın alınmaya başlanmıştır. III. Selim döneminde Nizam-ı Cedid askerleri tarafından Levent Çiftliği'nde asker için hayvan yetiştirilmeye başlansa da bu girişim kısa ömürlü olmuştur. Resmi statüye sahip tam teşekküllü ilk askeri çiftlik ise II. Mahmut tarafından 1824 senesinde Seraskerliğe vakfedilen Çifteler Çiftlikât-ı Hümâyûnu'dur. Özellikle Kırım Harbi'nden sonra ordu hayvanlarının tedarikinde yaşanan sıkıntıların giderilmesi için, Dâr-ı Şurâ-yı Askerî tarafından Osmanlı coğrafyası dâhilindeki her ordu bölgesinde bir askeri çiftlik teşkil edilmesine karar verilmiştir. 1863'den XX. yüzyıla kadar olan süreçte; IV. Ordu için (Malatya) Sultansuyu ve (Çukurova) Anavarza, V. Ordu için (Halep) Hamra, VI. Ordu için (Irak) Harnini ve Veziriye çiftlikleri tesis edilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, askeri çiftliklerin idareleri yanında; arazi, mal ve hayvan varlıkları da Seraskerlik'ten alınarak Maliye Nezareti'ne devredilmiştir. Bu çalışmada; askeri çiftliklerin kuruluş, işleyiş ve idarelerinin belgeler ışığında ortaya konulması ve değerlendirilmesi hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Askeri çiftlik, Çifteler, Veziriye, Sultansuyu, Anavarza, Harnini, Hamra.

JEL Kodları: Q1, Z1.

MILITARY FARMS IN THE OTTOMAN EMPIRE

Abstract:

In the Ottoman Empire, until the abolition of the Janissary army and the invalidation of the timar system, the army's horses were raised by timar-holding sipahis, and later they began to be purchased from the public. Although Nizam-ı Cedid soldiers started raising animals for the soldiers at Levent Farm during the reign of Selim III, this initiative was short-lived. The first fully-fledged military farm with official status was Çifteler Çiftlikât-ı Hümâyûnu, which was dedicated to the Seraskerate by Mahmud II in 1824. In order to eliminate the problems experienced in the supply of army animals, especially after the Crimean War, it was decided by the Military Council to establish a military farm in every army region within the Ottoman geography. From 1863 to the XX. In the period up to the century; Sultansuyu (Malatya) and Anavarza (Çukurova) farms were established for the IV. Army, (Aleppo) Hamra farms were established for the V. Army, and Harnini and Veziriye farms were established for the VI. Army (Iraq). After the declaration of the Second Constitutional Monarchy, in addition to the administration of military farms; Land, property and animal assets were also taken from the Seraskerlik and transferred to the Ministry of Finance. In this study; It is aimed to reveal and evaluate the establishment, operation and management of military farms in the light of documents.

Keywords: Military farm, Çifteler, Veziriye, Sultansuyu, Anavarza, Harnini, Hamra.

JEL Codes: Q1, Z1.

* Bu makale; danışmanlığını Arif Kolay'ın yaptığı ve Emine Gedik tarafından hazırlanan "Osmanlı Döneminde Çifteler Çiftlikât-ı Hümâyûnu ve Harası" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Dr. Uzman, Kütahya Belediyesi Mustafa Hakkı Yeşil Kütüphanesi. emine_gedik43@hotmail.com. ORCID: 0000-0002-4013-2820.

Başvuru Tarihi (Received): 01.11.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 18.04.2025

Giriş

Osmanlı Ordusu klasik dönemde padişaha bağlı daimi “kapıkulu” ordusu ve “tımarlı sipahi” adı verilen süvari birliklerinden oluşmaktadır. Tımarlı sipahiler, “tımar” olarak kendilerine tahsis edilen topraklardan aldıkları vergi karşılığında, ordu için atlı asker yetiştirmektedir. Padişaha ve saraya ait olan atların barınma ve bakımlarıyla ilgilenmek üzere merkezde Has Ahır/Istabl-ı Âmire teşkilatı görevlidir (Dingeç, 2020, s. 106).

XV. yüzyıldan itibaren devlet erkânı ve ordunun at ihtiyacını karşılamak üzere taşrada da Has Ahır/Istabl-ı Amire'ye bağlı olarak faaliyet gösteren Taycı çiftlikleri teşkil edilmiştir. Tımarlı sipahiler, genellikle özel olarak at yetiştiriciliği yapılan belli üretim merkezlerinden aldıkları tayları yetiştirerek kendi binek atlarını temin etmektedir. Sipahiler, bedelini sahip oldukları tımar gelirinden karşılamak suretiyle Taycı Ocaklarından askerî kullanıma uygun iyi cins at bulabilmekteydi. Bu suretle at cinslerinin bozulmasının önüne geçilerek sipahilerin askerî niteliğe sahip iyi cins at yetiştirmelerinin sağlandığı ve ordu atlarının kalitesinin korunduğu anlaşılmaktadır. Bu üretim merkezleri Eskişehir, İnönü ve Karaman civarında yer almaktaydı. Binek hayvanı olarak kullanılacak tayların bakımı ve yetiştirilmesi ile “Cemaat-ı Taycıyan” olarak adlandırılan geleneksel usullerde hayvan yetiştirme bilgisine sahip Türkmenler uğraşıyordu. (Doğru, 2005, ss. 147-152).

Taycı Müsellemler kendilerine tahsis edilmiş olan Havâs-ı Hümâyûn toprakları üzerinde bulunan çiftliklerde yaşamakta; devlet ve ordunun hizmetinde kullanılacak olan atları yetiştirmektedir. (Doğru, 2005, s. 30). Taycı Ocakları'nın büyük çoğunluğu Sakarya- Porsuk havzası yani Kütahya-Eskişehir bölgesinde yer almaktadır. Halime Doğru, XVI. yüzyıl başlarında, bölgede mirî statüye tabi geniş topraklar üzerinde devlet erkânı ve askerlerin nitelikli at ihtiyacının karşılanması amacıyla, at yetiştirilen yüz yirmi civarında çiftlik bulunduğunu söylemektedir (Doğru, 2005, ss. 154-165).

Özgür Kolçak, 16. yüzyıl itibarıyla Anadolu'daki ahırlar hariç tutulduğunda dahi sarayın tasarrufunda önemli miktarda kaliteli bir at sürüsünün bulunduğunu belirtmektedir. Devlet merkezinde padişaha bağlı hassa alaylarının mevcudunun sayıca çok fazla olmadığı göz önüne alındığında ise bu miktarın hanedan ve devlet ricali ile birlikte merkezdeki askeri kıtaların hayvan ihtiyacını karşılayabileceğini vurgulamaktadır (Kolçak, 2023, s. 364). Dolayısıyla en azından sistemli bir şekilde yapılan at yetiştiriciliği sayesinde devletin yeterli miktarda ata sahip olduğu yükselme döneminde, taşradaki mirî ahırlarda yetiştirilen hayvanların bir kısmının askerin at ihtiyacının karşılanması için kullanılma imkânına sahip olunduğu aşîkârdır.

XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devlet sistemindeki genel bozulma, birbirine bağımlı olan toprak ve askerî sistemlerin işleyişini de etkilemeye başlamıştır. İlerleyen süreçte, II. Mahmud tarafından Yeniçeri Ocağı kaldırılmış yerine Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye adı verilen yeni ve modern bir ordu tesis edilmiştir (Özcan, 1991, s. 457). Tanzimat'ın ilanı ile birlikte işlemeze hale gelen tımar sisteminin kaldırılması, orduya at tedariki konusunda birtakım değişikliklere yol açmıştır. Tımarlı sipahiler tarafından at temini ve yetiştirilmesine son verilmesiyle birlikte, ordunun ihtiyaç duyduğu atların yerli yetiştiricilerden satın alınarak tedarik edilmesine başlanmıştır (Aral, 1974, s. 21). Ayrıca bu dönemde hassa çiftliklerinde ordunun hayvan ihtiyacını karşılamak üzere hayvan yetiştirilmesine yönelik bazı girişimlerin başladığı da görülmektedir (BOA, KK. d. 7472). Osmanlı Devleti'nde asker tarafından hayvan yetiştiriciliği yapılan geniş teşekküllü askerî çiftliklerin ilk örneği, Çifteler Çiftlikât-ı Hümâyûnu'dur (BOA, BEO. 3991/299251).

Kırım Harbi'nden sonra devlet düzeninde; siyasi, askerî ve mali açılardan büyük kırılmalar meydana gelmiştir. Bu dönemde, devletin hayvan satın alarak sağladığı maddi desteğin kesilmesiyle birlikte, yerli yetiştiriciler tarafından sürdürülen geleneksel Türk atçılığı da büyük darbe almıştır. Yerli yetiştiriciliğin azalması, bir müddet sonra orduya hayvan temininde sıkıntı

yaşanmasına sebep olmuştur. Ard arda devam eden savaşlar ordunun hayvan eksikliğini gün yüzüne çıkarmış, cephedeki hayvan yetersizliği nedeniyle ciddi sorunlar yaşanmıştır (Aral, 1974, s. 21; Tan, 2015, s. 15). Ordu hayvanı yetiştirilmesinin savaşların kaderini etkileyecek öneme sahip olduğunun yaşanarak tecrübe edilmesi neticesinde, askerî ve stratejik öneme sahip olan bu görev, 1863 yılından itibaren Dâr-ı Şurâ-yı Askerî'nin sorumluluğuna bırakılmıştır (Aksu, 2004, s. 47). Sorunun çözümü için Dâr-ı Şurâ-yı Askerî tarafından yeni askerî çiftliklerin tesisi ile ilgili bir karar alınmış, yaklaşık iki sene sonra Malatya/Sultansuyu Çiftliği'nin kurulmuştur.

Askerî çiftliklerin 1888 senesinde haraya dönüştürülerek Haralar Nezareti'ne bağlanmış olmasına karşın, Seraskerliğin yönetiminde askerler tarafından idare edilmelerine devam edilmiştir. Belgelerde bu tarihten sonra askerî çiftliklerden hem hara hem de çiftlik olarak bahsedildiği görülmektedir. Çalışmamızda -kurumsal sürecin kesintiye uğratılmaması adına- askerî çiftliklerin hara haline dönüştürülmelerinden sonra Maliye Hazine'sine aktarılmasına kadar yaşanan sürece yer verilmiştir.

1. Osmanlı Devleti'nde Askerî Çiftliklerin Tesisi Yönünde İlk Girişimler

XVIII. yüzyılın sonlarında; Osmanlı ordusundaki bozulmanın önüne geçilmesi için III. Selim tarafından ordunun modernleştirilmesi amacıyla bazı reformlar gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Yeni oluşturulmaya çalışılan askerî düzende, askerin ihtiyaç duyduğu hayvanların yine askerler tarafından yetiştirilmesi planlanmıştır. Bu amaçla yeni tesis edilen Nizam-ı Cedid Ordusu'nun at ihtiyacının karşılanması için ilk kez, sadece orduya at temin edilmesi amacıyla yetiştirme çiftlikleri açılmaya başlanmıştır (Tan, 2015, s. 14).

Bu yetiştirme çiftliklerinin en ünlüsü İstanbul'daki Levent Çiftliği'dir. Yeni teşkil edilen askere verilen önem ve gerçekleştirilmek istenen askerî yapının vurgulanmak istenmesinden dolayı, Nizam-ı Cedit dönemindeki belgelerde Levent Çiftliği'nden sıklıkla bahsedilmektedir. Önceki dönemlerde de İstanbul civarındaki bazı çiftliklerden asker için hayvan temin edilmektedir. Ancak bu çiftlikler, yalnızca asker için hayvan yetiştirilmek üzere teşkil edilmediği gibi yetiştiricilik faaliyetleri de askerler tarafından yapılmadığı için askerî çiftlik olarak kabul edilemez. Dolayısıyla, askerin kullanacağı hayvanların askerlerce yetiştirilmesi amacıyla planlanan ve bu yönde faaliyet gösteren Levent Çiftliği, Osmanlı Devleti'nde tesis edilen askerî çiftliklerin bilinen ilk örneği olarak kabul edilmelidir.

Çiftliğin bulunduğu bölge Cezayirli Hasan Paşa'nın denizci leventleri için talim alanı olarak kullanıldığından dolayı Levent Çiftliği adını almıştır. III. Selim tarafından 1791 tarihinden sonra Nizam-ı Cedit askerlerine tahsis edilmiştir. Levent Çiftliği'ne; kışla binaları, iki hastane, cami, hamam, çeşmeler, sarnıçlar, havuzlar, büyük bir mutfak, dükkânlar, ahırlar, mandıra, cephanelik ve bir hünkâr kasrı inşa edilmiştir. Ayrıca yapılan düzenlemelerle talim alanları, meydanlar ve yollar tesis edilerek çiftlik büyük bir askerî kompleks haline getirilmiştir. Levent Çiftliği'nin imarından sonra, iskân edilen topçu ve süvari birliklerinin sayısı dört bine ulaşmıştır. Levent Çiftliği; fermanla tespit olunan yasal statüde bir askerî çiftlik değildir. Buna karşın, Nizam-ı Cedit askerlerinin ihtiyacı için çiftlik dâhilinde bulunan büyük ahırlarda çok sayıda hayvan yetiştirilmiştir (Birik, 2022, s. 74). Asker için hayvan yetiştirilmesi konusundaki faaliyeti göz önüne alındığında, Levent Çiftliği'nin, askerî çiftliklerin ilk prototipi olarak değerlendirilmesi mümkündür. Ancak, Nizam-ı Cedit reformlarını engellemek isteyen yeniçerilerin gazabına uğrayan çiftlik, kışlaların top atışıyla yerle bir edilmesi sırasında ağır hasar almış, kısa ömürlü olan Nizam-ı Cedit Ordusu ile aynı kaderi paylaşarak faaliyetlerine devam edememiştir. Bununla birlikte yarım kalan bu teşebbüs, askerlerin ihtiyacı olan hayvanları yetiştirmesiyle ilgili olarak daha sonra yapılacak girişimlere iyi bir örnek teşkil etmektedir.

III. Selim döneminde ordu hizmetlerinde kullanılan hayvanların askerler tarafından yetiştirilmesi yönünde atılan adımların, padişah II. Mahmud tarafından da devam ettirildiği görülmektedir. Çifteler Çiftlikât-ı Hümayûnu, ordu için at yetiştirilmesi amacıyla, 1824 senesinde Padişah II.

Mahmud tarafından verilen bir fermanla, Seraskerliğe tahsis edilmiştir (BOA, BEO. 3991/299251). Böylece padişaha ait havâss-ı hümayunlar arasında bulunan Çifteler Çiftlikât-ı Hümâyûnu, yasal statüye sahip ilk askerî çiftlik haline getirilmiştir. Bu tarihten itibaren idarî olarak da askerî yönetim altına giren çiftlikte, ordunun ihtiyacı olan hayvanlar, asker tarafından yetiştirilmeye başlanmıştır.

XIX. yüzyılın ilk yarısı devlet sisteminde askerî, idarî, malî alanlarda ve toprak yönetiminde büyük değişiklikler yaşanmıştır. II. Mahmud döneminde Asâkir-i Mansure-i Muhammediye ordusu kurulmuş, ilerleyen süreçte Tanzimat'tan sonra fiilen işlemez hale gelen Tımarlı Sipahi teşkilatı da tasfiye edilmiştir. Askerî sistemde büyük bir değişime yol açan bu durumun, orduya at temin edilmesinde süregelen yöntem ve usullerin de değişmesine sebep olduğu görülmektedir. Yeni teşkil edilen ordu için hayvan temini, satın alma yoluyla yapılmaya başlanmıştır. Bu dönemde ordunun hayvan ihtiyacı, halk tarafından geleneksel yöntem ve usullerle yetiştirilen yerli ırklardaki atların satın alınmasıyla, karşılanmıştır (Tan, 2015, s. 15).

Kırım Harbi, Osmanlı ordusunun at ihtiyacının karşılanması için ithalatın başladığı bir dönüm noktasıdır. İlk defa savaş sonrasında müttefiklerin cepheye getirdikleri hayvanların ordu için satın alınmasıyla başlayan süreçte, hayvan ithalatı devamlı bir hale gelmiştir. Önceleri uygun olan ithalat maliyeti, zamanla artarak büyük miktarlara ulaşmıştır. Öte yandan, yerli üreticinin en önemli destekçisi durumunda olan devletin ordu için hayvan almaktan vaz geçmesi, yurtiçinde yapılan yerli hayvan üretimini baltalamıştır. Ordu için nitelikli hayvan talep eden devletin alımı bırakmasıyla, halk tarafından “kapu malı” olarak adlandırılan az maliyetli küçük cüsseli hayvanlar yetiştirilmeye başlanmıştır. Bu nedenle asker için gereken iyi cins hayvanların eskisi gibi yerli yetiştiricilerden karşılanma olanağı kalmamıştır (Aral, 1974, s. 21).

Ordu için hayvan temininde yaşanmaya başlayan sıkıntılar ve izlenen yanlış politikaların menfi sonuçlarıyla yüzleşilmiş, konunun askerî ve strateji açısından ne denli önemli olduğu görülmüştür. Askere hayvan temin edilmesi ile ilgili sorumluluk, 1863 yılından itibaren Dâr-ı Şurâ-yı Askerî'ye verilmiştir (Aksu, 2004, s. 47). Asker için daha az maliyetle hayvan tedarik edilmesi için yurtiçinde hayvan yetiştirilmesi gerektiği görülmüştür. Ancak askerî amaçlı hayvan yetiştirilmesi için ciddi ve devamlı bir şekilde yetiştiricilik faaliyetleri yapılan, kurumsal bir yapının oluşturulması gerekmektedir. Bu amaçla ülke çapında askerî çiftliklerin teşkiline karar verilmiştir. Tesis edilecek olan askerî çiftlikler, bu alanda faaliyet gösteren yegâne örnek olan Çifteler Çiftliği'ne göre teşkilatlandırılmıştır.

Askerî çiftliklerin yasal dayanağını teşkil eden 22 Kasım 1863 tarihli irade, ordu için hayvan yetiştirilmesi konusunda izlenecek olan politikanın ana hatlarını ortaya koymaktadır. Söz konusu iradede; askerin ihtiyacı için yapılan hayvan ithalatının hazineye gün geçtikçe daha fazla yük getirdiği, maliyeti yüksek olan dış alımlardan kurtulmak gerektiği belirtilmektedir. Ordunun ihtiyaç duyduğu hayvanların eskiden olduğu gibi yurtiçinde yetiştirilmesiyle sorunun çözülebileceği vurgulanmaktadır. Süvari birlikleri için binek, topçu birliklerinde ise ağır yüklerin taşınması amacıyla iri cüsseli güçlü çeki hayvanlarına ihtiyaç bulunmaktadır. Ordu için gereken nitelikli ve yeterli miktarda hayvanın ülkemizde yetiştirilmesi için yeni askerî çiftliklerin tesis edilmesi, bunun yanında halkın hayvan yetiştirme konusunda teşvik edilmesi ve yerli üreticilerin de desteklenmesine karar verilmiştir.

Askerî çiftliklerin tesisi konusunda Osmanlı ülkesi dâhilinde bulunan ordu bölgelerinin yerleşimi kıstas alınmıştır². Ordu bölgelerinde bulunan birliklerde mevcut askerin hayvan ihtiyacını karşılamak üzere, her bölge için en az bir askerî çiftlik kurulması amaçlanmıştır. Askerî

² Askerî çiftliklerin teşkilatlandırıldığı dönem itibarıyla Osmanlı coğrafyası dahilindeki ordu bölgeleri; merkezi İstanbul olan I. Hassa Ordusu, merkezi Şumnu olan II. Tuna Ordusu, merkezi Manastır olan III. Rumeli Ordusu, merkezi Erzurum olan IV. Anadolu Ordusu, merkezi Şam olan V. Suriye Ordusu, merkezi Bağdat olan VI. Arabistan Ordusudur. Ayrıntılı bilgi için bkz: (Şimşek, 2006, s. 192)

çiftliklerin kurulacağı yerlerin belirlenmesinde, hayvan yetiştirilmesi için mera, otlak, iklim vb. fizikî ve coğrafî şartlar göz önüne alınarak, bölgesel bir planlama yapılmıştır. Ayrıca uygun şartlara sahip yerlerde daha fazla hayvan yetiştirilebilmesi amacıyla yeni ahırların inşası için hemen harekete geçildiği görülmektedir (BOA, İ. DH. 518/35264).

Çifteler Çiflikât-ı Hümâyûnu gibi büyük çiftliklerin kurulması, işler hale getirilmesi ve ordunun ihtiyacını karşılayacak düzeyde nitelikli hayvan yetiştirilmesi için uzun zaman, emek ve maddi kaynak ayrılması gerekmektedir. Ordu bölgelerinde tesis edilecek askerî çiftliklerde öncelikle o bölgedeki askerin ihtiyaç duyduğu hayvanların yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Çiftlik tesis edilebilmesi; hayvanların beslenmesi için gerekli çayır ve otlak alanları ile yeterli su kaynaklarının bulunmasını gerektirmektedir. Ordu kumandanlıklarına verilen emirle, bölgeleri dâhilinde yaklaşık iki bin hayvan kapasitesine sahip çiftliklerin kurulmasına olanak tanıyacak genişlikte uygun arazilerin tespit edilmesi istenmiştir. Bu arazilerin mümkün olduğu takdirde ordu merkezlerine yakın yerlerde olması tercih edilmektedir. Çiftliklerin tesisinde önemli olan bir diğer kriter ise ulaşımın rahat sağlanabileceği şekilde karayolu, nehir ya da tren yolu güzergâhlarına yakın bulunmasıdır.

Tesis olunacak çiftliklerde, hayvanların barınabileceği ahır, ağıl, tavla vb. kapalı mekânlar ve diğer hizmet binalarının bulunması gerekmektedir. Ancak yeni baştan bir çiftliğin tesisi için büyük miktarda bir bütçe ayrılması lazımdır. Bu nedenle çoğu yerde yeni çiftlikler oluşturulması yerine, bölgede daha önceden faaliyet gösteren çiftliklerden faydalanılmıştır. Mevcut çiftliklerin kapasiteleri artırılmış, damızlık takviyesi yapılarak hayvan kalitesinin artırılması ve miktarının çoğaltılması yoluna gidilmiştir (BOA, İ. DH. 518/35264; Tan, 2015, ss. 18-20).

Dâr-ı Şurâ-yı Askerî'nin, askerî çiftliklerin tesisi için dönüm noktası teşkil eden 1863 tarihli kararının ardından, XX. yüzyıl başlarına kadar geçen süreç içerisinde, Osmanlı coğrafyası dâhilinde farklı bölgelerde, pek çok askerî çiftlik tesis edilmiştir. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Çifteler Çiftliği'nde yetiştirilen hayvanlar, I. Ordu'nun kullanımına tahsis edilmektedir (BOA, BEO. 3991/299251). Diğer ordu bölgelerinde ise yeni çiftlikler tesis edilmesi gerekmektedir. II. Ordu bölgesinde kurulması düşünülen yeni askerî çiftlik için Şumnu Sancağı'nda hassa emlakî durumunda olan meraların II. Ordu Komutanlığı'na tahsis edilmesine karar verilmiştir. Ancak bu bölgede askerî bir çiftlik tesis edilip edilmediği bilinmemektedir. Manastır'daki III. Ordu bölgesinde ise -Bosna bölgesinde eskiden beri hayvan yetiştirilen çiftliklerin bulunması nedeniyle- yeni bir çiftlik kurulmamış, mevcut çiftliklere damızlık takviyesi yapılarak güçlendirilmiştir (Tan, 2015, s. 18). IV. Ordu için Malatya Sultansuyu ve Çukurova(Anavarza), V. Ordu için Hamra, VI. Ordu için Irak bölgesinde yer alan Harnini ve Veziriye çiftlikleri ise ilerleyen süreçte tesis edilen diğer askerî çiftlikler olmuştur.

1.1. Çifteler Çiftlikât-ı Hümâyûnu Askerîsi

Osmanlı Devleti'ndeki askerî çiftliklerin en gelişmiş ve en eski örneği, Çifteler Çiftlikât-ı Hümâyûnu'dur. Çiftlik, kuruluş dönemlerinden itibaren havâss-ı hümâyûnlar arasında yer almaktadır. Tasarrufu padişaha ait olan çiftlik, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren saray mensubu hanımlara paşmaklık olarak tahsis edilmiştir. Çifteler Çiftliği, tahsis edildiği hanım sultanlar adına iltizam yoluyla işletilmektedir. Çifteler Çiftliği uzun müddet, yerel bir ayan olan mültezim Kumarcı Abdullah'ın iltizamına verilmiştir. Ancak başına topladığı başıbozuklarla gün geçtikçe daha fazla güç kazanarak, kanunsuz hareketlere girişen Kumarcı Abdullah, Çifteler Çiftliği'nin bulunduğu bölgeyi işgal ederek, Sakarya Nehri kaynağındaki adaya yaptırdığı muhkem malikâneye yerleşmiştir. Bu nedenle, halk tarafından bu ada (Kumarcı Adası) Çifteler Çiftliği ise Kumarcı Çiftliği olarak adlandırılmıştır. Eşkîyalık ve zulümde ileri giderek devlete isyan eden Kumarcı Abdullah, 1814'de üzerine gönderilen askerler tarafından yakalanarak öldürülmüştür (BOA, HAT. 1226/47891). Kumarcı Abdullah'ın halktan gasp ve haksızlıkla elde

ettiği mallar müsadere edilmiş, mültezimi olduğu Çifteler Çiftliği de üzerinde bulunan diğer mukataalarla birlikte devlete geri iade edilmiştir.

Osmanlı Döneminde çiftliğin; günümüz idarî yapılanmasından bağımsız olarak, Karahisar-ı Sahip, Sivrihisar, Alpu, Seyitgazi, Eskişehir ve Barçın kazaları sınırları içerisinde bulunan, geniş bir araziye sahip bulunduğu görülmektedir (BOA, KK. d. 7472; BOA, C.AS. 94/4307). Çifteler Çiftliği, II. Mahmud tarafından 1824 tarihinde askerin ihtiyacı için hayvan yetiştirilmesi amacıyla Seraskerliğe tahsis edilmiş ve askerler tarafından işletilmeye başlanmıştır (BOA, BEO 3773/282902). Çiftlik, idarî olarak Hüdavendigar Vilayeti'ne bağlı bulunmakla birlikte, yönetimi Seraskerlik'te bulunmaktadır. Çiftlikte yapılan hayvancılık faaliyetleri ve tarımsal üretimle ilgili her türlü iş ve hizmetin yerine getirilmesi askerlerin sorumluluğuna bırakılmıştır. Çiftliği idare eden müdürlerin askerî rütbeye sahip askerler arasından atandığı görülmektedir (BOA, İ. DH. 1073/84182; BOA, İ. DH. 1074/84264; BOA, DH. MKT. 1669/96; BOA, Y. MTV. 57/56). Çiftlikte bulunan diğer görevlilerin çoğunluğu da askerlerden oluşmaktadır. Bununla birlikte bazı durumlarda, ihtiyaç duyulan alanlarda sivil kişilerin de çiftlikte istihdam edildiği görülmektedir. Çifteler Çiftliği'nde; baytar, muhasebeci, tabip, cerrah, ağnam ve ambar kâtibi, tahsildar, arazi ölçümü gibi iş ve mesleklerde görev yapmak üzere memur istihdamı yapıldığı görülmektedir (BOA, ML. EEM. 763/19; BOA, İ. TAL. 154/30; BOA, ML. EEM. 1208/30)

Çifteler Çiftliği'nde başta at olmak üzere ordunun ihtiyaç duyduğu hayvanlar yetiştirilmektedir. Ayrıca, askerin kullanımı için dayanıklı, asil ve güçlü at cinslerinin elde edilmesi ve at ırklarının ıslahı ile ilgili çalışmalar da yapılmaktadır. Kırım Harbi'nden sonra ordunun ihtiyacı için yabancı ülkelerden at satın alınmaya başlanmıştır. İthal edilen yabancı ırklardaki atların Çifteler Çiftliği'nde damızlık olarak kullanıldığı ve yabancı at ırklarının yetiştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Çiftliğe bağlı bulunan Körhasan, Eminekin, Selimiye, Hamidiye, İhsaniye, Mandıra (Abbas Halim Paşa), Mecidiye (Said Halim Paşa), Tatarhöyük, Ertuğrul, Mahmudiye, Aziziye Harası (Esenbel), Dokuzoluk ve Kütahya şubelerinde de yetiştiricilik faaliyetleri yapılmaktadır. (Gedik, 2024, s. 57) Çifteler Çiftliği'nde at dışında; koyun, keçi, sığır, manda, deve, katır ve kanatlı hayvanlar gibi çeşitli türlerde hayvanlar yetiştirilmiştir. Ayrıca, gerek Çifteler'de gerekse çiftliğe bağlı şubelerde özellikle ağır topları taşımak üzere topçu bölüklerinde kullanılan, ağırlıklı olarak Macaristan menşeli soğuk ırklara mensup iri ve güçlü atlar yetiştirilmiştir (Gedik ve Kolay, 2023, s. 2571). Çiftlik'te yetiştirilen hayvanlar, Saray'ın ve I. Ordu'nun ihtiyacının karşılanması için Dersaadet'e gönderilmektedir (BOA, A. MKT. MHM. 282/6; BOA, C. SM. 49/2475; BOA, Y. MTV. 37/64; BOA, Y. PRK. HH. 21/50).

Çifteler Çiftliği, 1888 senesinde yasal olarak haraya dönüştürülmüştür (BOA, İ.DH. 1063/83381). Bu kararın ardından, yeni yapılandırılan Çifteler Harası için çiftlik arazisine dâhil olan Mahmudiye bölgesinde imar faaliyetlerine başlanarak idarî binalar, okul ve lojmanlarla birlikte hayvanlar için ahır, tavla vb. yapılar inşa edilmiştir (İÜNEK, 90603/04; İÜNEK, 90603/12). Haranın idarî merkezinin Mahmudiye'ye taşınmış olmasına rağmen, bölgenin çiftliğe ait bir mevki olması nedeniyle adı değiştirilmemiş ve Çifteler adı kullanılmaya devam edilmiştir.

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıl ortalarından itibaren, ağırlıklı olarak Balkan ve Kafkas coğrafyasında kaybedilen topraklardan yoğun şekilde göç almıştır. Anadolu'ya gelen kalabalık göçmen kitleleri devlet tarafından Çiflikât-ı Hümâyûn arazilerine yerleştirilmiş, Çifteler Çiftliği/Harası arazilerine de çok sayıda göçmen iskân edilmiştir. Muhacirlerin bir kısmı mevcut köylere iskân edilirken, çiftlik arazisinde muhacirlerin iskânı için pek çok yeni köyün kurulduğu da görülmektedir. Çifteler Çiftliği'nden toplanan vergilerin konu edildiği 1908 tarihli bir belgede; çiftlik dâhilindeki iki milyon dönüm arazide at yetiştirildiğinden bahsedilmektedir. Çiftlik arazisi üzerinde daha önce on bir köy mevcut iken, göçmenler için tesis edilen köylerle birlikte, 1910 tarihi itibarıyla bu sayının yirmi sekize ulaştığı görülmektedir. Hüdavendigar Vilayeti Umumi Meclisi'nin raporuna göre; çiftlik arazisinden köyler için 300 bin dönüm arazi

tahsis edilmiştir. Raporda ayrıca, çiftlik arazilerinde mevcut yirmi sekiz köyde, geçimlerini tarım ve hayvancılık yaparak sağlayan yaklaşık yirmi beş bin kişinin yaşadığı belirtilmektedir (BOA, ML. EEM. 933/39).

Meşrutiyet'in ilanından sonra askerî çiftlikler Maliye Nezareti'ne devredilmiştir. 20 Mayıs 1909 tarihli resmi yazıda; Çifteler Çiftliği'nin de, Sultansuyu, Çukurova, Veziriye ve diğer çiftlikât-ı hümâyûnlar gibi askerî idareden sivil idareye devredildiği bildirilmektedir (BOA, BEO. 3559/266921). Çifteler Çiftliği'nin Maliye'ye devredilmesinden sonra büyük emeklerle tedarik edilen kıymetli damızlıklar yok pahasına satılarak elden çıkarılmıştır (Aral, 1974, s. 41)

Meclis-i Vükela tarafından 21 Nisan 1912 tarihinde, Çifteler, Çukurova ve Sultansuyu çiftliklerinde remont deposu ve hara tesis edilmesiyle ilgili bir karar alınmıştır. Bu çiftliklerde en az 500 tay bulundurulması, ayrıca üç ila yedi yaş arasında damızlık aygırların yetiştirilmesi planlanmaktadır. Ayrıca; remont deposu ve haralara temin edilecek hayvanların oluşturulacak komisyonlar tarafından seçilmesi, genç ve iyi cins hayvanların satın alınmaları gerektiği de vurgulanmaktadır (BOA, BEO. 4030/302217)..

Remont deposu kurulması amacıyla, mevcut askerî çiftliklerin arazilerinden ayrılacak 250 dönümlük kısımların Harbiye Nezareti'ne bırakılmasına dair 3 Kasım 1912 tarihinde bir karar alındığı görülmektedir (BOA, BEO. 4108/308035). Çifteler Çiftliği'nde oluşturulacak depolarında yetiştirilecek hayvanların barınacağı yerlerin belirlenmesi ve gerekli düzenlemelerin yapılması, taylara bakacak personelin temin edilmesi ve çiftlikte istihdamlarının sağlanması konusunda hazırlık yapılması istenmiştir.(BOA, BEO. 4159/311915). 1913 senesinde, Çifteler Çiftliği Aziziye Kışlası civarındaki arazinin, hara ve remont deposu kurulması amacıyla Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne devredildiği görülmektedir (BOA, BEO. 4211/315766) Remont deposu tesisi için daha önce alınan karar uyarınca 250 dönümlük bir alan ayrılmış olmasına rağmen, bu miktardan çok daha fazla olmak üzere, Aziziye civarında³ iki bin dönümlük bir arazi tahsis edildiği belirtilmektedir. Aziziye mevkiinde geri kalan 27 bin dönümlük alanın tamamı ise aygır deposu, hara ve inekthane tesis edilmek üzere 23 Nisan 1914 tarihi itibarıyla Ziraat Nezareti'ne devredilmiştir (BOA, BEO 4309/323147). Aziziye'de oluşturulan harada gerek Çifteler Harası'ndan devralınan gerekse daha sonra satın alınan hayvanların, damızlık olarak kullanılması suretiyle binek ve koşum hayvanları yetiştirilmiştir. Kısa bir müddet sonra Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması nedeniyle, Aziziye Harası kayda değer bir gelişme gösterememiştir.

Kurtuluş Savaşında Aziziye Harası işgale uğramış, haradaki hayvanlar Kırşehir'e nakledilmiştir. Olumsuz şartlarda yapılan bu yolculukta, süt taylorının tamamı ve kısrakların bir kısmı telef olmuştur. Hara atları büyük zorluklarla Boztepe köyüne ulaşmış, ancak burada da Katil İlyas çetesinin saldırısına maruz kalmıştır. Bu baskında haraya ait cins Arap atlarından otuz yedisi gasp edilerek çalınmıştır. Sakarya Zaferinden sonra 1921 Ekim ayında hayvanlar; Ankara civarında Çubuk ovasına getirilmiş, kışın başlamasıyla birlikte, Çankırı'nın Satılmış köyüne götürülmüştür. Nihayet Çifteler Harasının düşman işgalinden kurtulmasından sonra atlar haraya geri getirilmiştir. Ancak Yunanlılar kaçarken hara merkezi Mahmudiye ile beraber Mandıra, Ertuğrul ve Aziziye şubelerini de yakıp yıkmıştır. Büyük zorluklardan sonra harap olan kışlalar onarılmış, hayvanlar 1924 senesine kadar burada kalmıştır (Aral, 1974, ss. 45-46)

1.2. Sultansuyu Çiftlikât-ı Hümâyûnu Askerîsi

Sultansuyu Çiftliği, Sultan Abdülaziz'in 31 Ağustos 1865/19 Ağustos 1281 tarihli iradesiyle Ma'mûretü'l-Aziz (Elazığ) Valisi olan Hacı İzzet Paşa zamanında, ordunun ihtiyacı için hayvan yetiştirilmek üzere kurulmuştur (Erdem, 2017, s. 145). Çiftliğin tesisindeki bir diğer önemli

³ Aziziye Çiftliği, Çifteler Çiftliği arazisi dahilinde Sarıkavak köyüne yakın bir bölgede kurulmuştur. Sakarya nehrinin kollarından biri olan Sarısu, Aziziye Çiftliği yakınından doğar. Çiftliğin bulunduğu yer günümüzde Çifteler ilçesine bağlı bir mahalle durumundadır. Ayrıntılı bilgi için bkz: (Gedik, 2024, s. 74)

etken; Akçadağ (Arga) yöresinde; aşiretlerle devlet arasında çıkan karışıklıkların önlenmesi, bozulan otorite, güvenlik ve huzurun tekrar sağlanmasıdır. Bölgede tesis edilecek çiftlik için Arga mevkiine çiftlik binaları yapılmış, Aziziye ve Hamidiye adlarıyla iki askerî kışla inşa edilmiştir. Kışlaların inşasına halk tarafından malzeme ve maddi destek sağlandığı görülmektedir (Çetinkaya, 2018, s. 50-54).

Çiftlikte küçük ve büyükbaş hayvan yetiştiriciliği yapılmaktadır. Büyükbaş hayvanların ahırları Osmandede bölgesinde yer almaktadır (Yaşar, 1999, s. 25). Sultansuyu Çiftliği, haraların kurulmasını müteakip 1889 senesinde Hara-yı Hümâyûn olarak yapılandırılarak Haralar Nezareti'ne bağlanmıştır.

Haralar Nazırı Muzaffer Paşa'nın, yapılan faaliyetleri yerinde görmek üzere zaman zaman Sultansuyu Harası'nı denetlemeye gittiği görülmektedir. Bu görev için kendisine hara nizamnamesinin 285. Maddesi uyarınca, belirtilen mesafe için emsal fiyatlara göre binek hayvanı kiralama ücreti hesap edilerek yol harcırahı ödenmektedir. Muzaffer Paşa, Sultansuyu Harası'na bir önceki gidişinde yapılan hesaba göre kendisine verilmesi gereken 2 bin 970 kuruşluk harcırah miktarı talebi üzerine 4 bin 465 kuruşa yükseltilmiştir. 1891 senesinde aynı konuda yaptığı başvuru ise "Sultansuyu Harası'nın İstanbul'a olan uzaklığına göre 5 bin kuruş olarak tespit edilen miktarın daha fazla artırılmasının mümkün olmadığı" şeklinde cevaplanmıştır (BOA, Y. MTV. 47/171).

Osmanlı Devleti, hayvancılıkla ilgili olarak Hollanda'nın Lahey şehri yakınında Scheveningen'de, Sayd-ı Mahi adlı bir sergi için davet edilmiştir. 1892 Eylül sonu ile Ekim ayı başında düzenlenecek olan geniş kapsamlı bu organizasyonda, dünyanın pek çok yerinde faaliyet gösteren haralar da yer alacaktır. Babîâli tarafından sergide Osmanlı Devleti'ni Çifteler ve Sultansuyu haralarının temsil etmesine karar verilmiştir. Bu haralara ait planlar, rapor özetleri, hara binaları ve mevcut hayvanlara ait fotoğraflar istenmiş, daha sonra teslim alınan belge, bilgi ve fotoğraflar Lahey'de sergilenmek üzere Hollanda'ya gönderilmiştir (BOA, BEO. 39/2911).

Sultansuyu Harası'nda 1892 senesi itibarıyla; 2 baş Macar aygırı, 6 baş Arap aygırı, 7 baş yerli kürd aygırı olmak üzere 15 baş aygır ile 53 baş Macar kısrağı, 93 baş yerli kısrağ olmak üzere 146 baş kısrağ mevcuttur. Ayrıca harada at dışında; 4 baş boğa, 34 baş inek, 40 baş koşum öküzü, 45 baş dana, 30 baş manda, 10 baş deve, 451 baş koyun, 100 baş keçi ve 35 baş ester (katır) da mevcut bulunmaktadır (Çetinkaya, 2018, s. 19).

Sultansuyu Harası'na ait arazi üzerinde iki süvari remont bölüğü mevcuttur. Haradaki hayvanların su ihtiyaçlarının karşılanmasında bazı sıkıntılar bulunmaktadır. Yaşanan su probleminin halledilebilmesi için çeşitli projeler hazırlanmış, hara müdürü Binbaşı Mustafa Efendi, iki ay süreyle İstanbul'a çağırılmıştır (Yaşar, 1999, s. 25-26). Sultansuyu Harası'nda 1889 senesinden itibaren müdürlük yapan Binbaşı Mustafa Efendi'nin 11 Haziran 1893 tarihinde Kaymakamlığa terfi ettirilerek, Çifteler Harası Müdürlüğü'ne atandığı görülmektedir (BOA, İ. TAL. 21/89). 1894 senesinde ise Kayseri Redif Mirlivası Servet Paşa'nın çiftlik idaresi konusunda ehliyet sahibi olduğu belirtilerek, Sultansuyu Çiftliği'nde görevlendirilmesinin önerildiği görülmekle birlikte; bu atamanın yapılıp yapılmadığı bilinmemektedir (BOA, Y. MTV. 89/150).

Askerî çiftliklerde herhangi bir göreve tayin edilmek için görevin gerektirdiği belirli hizmet sürelerinin tamamlanması gereklidir. Sultansuyu Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda da bu askerî hiyerarşinin işletildiği anlaşılmaktadır. Örneğin; Giritli Hakkı Efendi'nin, göreve atanabilmesi için gerekli süreyi tamamladığı belirtilerek, 24 Mayıs 1895 tarihinde önce binbaşı rütbesine terfi ettirildiği, daha sonra ise Sultansuyu Harası'na serbaytar olarak atanmış olduğu görülmektedir (BOA, Y. MTV. 120/115).

Haralar Nazırı Muzaffer Paşa tarafından verilen bir istidada; görevi gereği haralarda yapılan hayvancılık ve hayvan ıslahı ile ilgili çalışmaları ve zirai faaliyetleri, haraların gelir düzeylerini yerinde görerek kontrol etmesi gerektiği belirtilmektedir. Ancak kendisi Çifteler Harası'na bir sene, Sultansuyu Harası'na ise altı seneden beri gitmemiş olduğunu belirtmekte, denetleme yapmak için haraları teftiş etmek üzere gitmek için, 18 Nisan 1896 tarihinde padişah'tan izin talep ettiği görülmektedir (BOA, Y. MTV. 140/51). Bu ifadeden; Sultansuyu Harası'nın -muhtemelen İstanbul'a uzaklığının da etkisiyle- Haralar Nezareti tarafından düzenli bir denetime tabii tutulmadığı anlaşılmaktadır.

Sultansuyu Harası'ndaki yetiştiricilik faaliyetlerinin geliştirilmesi ve harada yapılacak üretimle; IV. Ordunun hayvan ihtiyacının karşılanması hedeflenmiştir. Harada; topçu ve süvari hayvanlarının yetiştirilmesinin sağlanması amacıyla 1889 senesi için IV. Ordu-yı Hümâyûn Komutanlığı'na 385 bin kuruşluk bir tahsisat gönderilmiştir (Yaşar, 1999, s. 25-26). Haraya ait arazi 880 bin dönüme ulaşmaktadır. Hara arazisi içinden adını haraya vermiş olan Sultansuyu ve Tohma çayları geçmektedir. Kışla içerisinde, dört yüz atın barınabileceği büyüklükte ahırlar mevcuttur (Erdem, 2017, s. 148).

Hara-yı Hümâyûnlarda iyi cins hayvan yetiştirilmesi amacıyla, gerek yurt içinden gerekse yurt dışından damızlık hayvanlar satın alınmaktadır. 1899 senesinde Bağdat Veziriye Çiftliği'nden; Çifteler, Çukurova ve Sultansuyu haralarında damızlık olarak kullanılmak üzere, 22 baş damızlık aygır satın alınmıştır. Atlar için 2 bin 799 kuruş 60 para ödenmiştir. İyi cinslere mensup olan bu Arap atlarının her birinin soy şecereleri ile eşkâllerinin yer aldığı şahadetnameler padişaha sunulmuştur. Hangi haraya kaç adet at verildiği belirtilmemekle beraber, satın alınan cins aygırlardan bir kısmı da Sultansuyu Harası'na gönderilmiştir (BOA, Y. MTV. 192/21).

Osmanlı Devleti 29 Eylül 1900 senesinde Paris'te açılan hayvancılık konusundaki bir sergiye katılmıştır. Bu organizasyonda; Çifteler ve Veziriye haralarıyla beraber Sultansuyu Harası'nda yetiştirilen atlardan bazılarının da sergilenmek üzere seçildiği görülmektedir. Paris'e bu haralarda yetiştirilmiş altı aygır ve beş kısarak olmak üzere on bir Arap atı gönderilmiştir. Sultansuyu Harası'ndan gönderilen Arap Seklavi cinsi bir kısarak ikinci seçilerek gümüş madalya kazanmıştır (Gür, 2014, s. 61). Osmanlı haralarında yetiştirilerek ödül almış olan Arap atlarının eşkâllerinin bulunduğu bir defter padişaha sunulmuştur (BOA, Y. MTV. 207/15). Sultansuyu Harası'nda Arap ırkından atların yetiştirilmesine çalışıldığı, harada dünya çapındaki atlarla boy ölçüşecek düzeyde cins atların olduğu anlaşılmaktadır.

Diğer Çiflikât-ı Hümâyûn arazilerinde olduğu gibi Sultansuyu Harası'na ait arazi dâhilinde de köyler mevcuttur. Sultansuyu Harası arazisinde yönetimi askerî idarede bulunan 39 adet köy bulunmaktadır (Yaşar, 1999, s. 25). 1921 senesine gelindiğinde ise köy sayısının 51'e ulaştığı görülmektedir. Hara arazisinde mevcut köyler genellikle 40-50 haneden oluşmakta ve halkın çoğunluğu eskiden beri ziraatla uğraşmaktadır. Köylüler, tohum ve diğer masrafları kendilerine ait olarak ettikleri arazilerden elde ettikleri hasılatın ¼'ünü çiftlik idaresine vermektedir. 1903 senesi itibarıyla hara arazisinde yerleşik bulunan halka arazi taksimi yapılmıştır. Hara, köylülerin ziraat yaptıkları alanla birlikte, yüz bin dönümden fazla zirai alana sahiptir (Erdem, 2017, s. 150).

1906 senesinde Miralay Rahmi Bey'in Sultansuyu Hara-yı Hümâyûnu Nazırlığına getirilmesinden sonra hara, daha ziyade daimi bir askerî karargâh haline gelmiştir. Rahmi Bey döneminde koyunların sulanması için Dedeköy mevkiinde; uzunluğu 45 - 50 kilometreye ulaşan ve hark-ı kebir olarak anılan bir su arkı yapılmıştır. Akabinde Binbaşı Hacı Hafız Bey, çiftlik müdürlüğüne getirilmiştir. Daha sonra ise Baytar Binbaşı Mahmut Nedim Bey'in atanması ile ilk defa çiftlik müdürlüğünde bir baytarın görevlendirildiği görülmektedir (Yaşar, 1999, s. 25). Malatya Sancağı Sultansuyu Çiftliği Meşrutiyet'in ilanından sonra diğer askerî çiftlikler gibi kapatılarak hazineye devredilmiştir. Seraskeriye'den Maliye Nezareti'ne devredilen çiftliğin

1909 senesine ait muhasebe kayıtlarının, 1910 senesi başında Maliye Nezareti'ne sunulduğu görülmektedir (BOA, ML. EEM. 1374/9).

1912 senesinde Sultansuyu Çiftliği müdürü Veteriner Selim Bey'dir (Yaşar, 1999, s. 25). Meclis-i Vükela tarafından 21 Nisan 1912 tarihinde, Çifteler ve Çukurova çiftlikleri ile beraber, Sultansuyu Çiftliği'nde de remont deposu ve hara tesis edilmesiyle ilgili bir karar alınmıştır. Bu çiftliklerde en az 500 tay bulundurulması, ayrıca üç ila yedi yaş arasında damızlık aygırların yetiştirilmesi planlanmaktadır. Remont deposu ve haralar için genç ve iyi cins hayvanların tercih edilmesi gerektiği de vurgulanmaktadır (BOA, BEO. 4030/302217). Alınan karar 19 Şubat 1913 tarihinde Maliye Nezareti tarafından tebliğ edilmiştir (BOA, ML. EEM. 961/15). 13 Mayıs 1913 tarihinde ise çiftlikte kurulacak remont depoları için kullanılacak binalarda yapılması gereken tamirat ve düzenlemelerin tespit edilmesi amacıyla bir memur görevlendirildiği görülmektedir (BOA, BEO. 4172/312845).

Sultansuyu Çiftliği hayvan yetiştiriciliği konusunda çok büyük bir başarı sağlayamamış olmakla birlikte; Akçadağ ve çevresinde asayiş, güven ve huzur ortamının sağlanmasında çok etkili olmuştur. Çiftlik arazisinde; Arga, Sultansuyu ve Ebemendek olmak üzere üç kışla inşa edilmiştir. Bölgedeki askerin mevcudiyeti sayesinde eşkıya saldırılarından dolayı ziraat ve çiftçiliği bırakanlar tekrar köylerine dönmüş, Sultansuyu arazileri, büyük harcamalar sonucunda tekrar canlandırılmıştır. Böylece arazi imara açılmış, emniyetin sağlanmasıyla köyler yeniden dolmuş, konar-göçer aşiretler yeni oluşturulan köylere iskân edilmiştir (Çetinkaya, 2018, s. 54). Sultansuyu Çiftliği 1921 senesinde kapatılmış, Cumhuriyetin ilk yıllarında ise hayvan mevcudu satılarak arazileri halka kiralanmıştır (Yaşar, 1999, s. 25-26).

1.3. Veziriye Çiftlikât-ı Hümâyûnu Askerîsi(Bağdat)

Veziriye Çiftliği, Bağdat'ın kuzeydoğu istikametinde yer alan Veziriye bölgesinde II. Abdülhamid'in emriyle 25 Nisan 1893/ 8 Şevval 1310 tarihinde kurulmuştur. Veziriye Çiftliği'nin tesis amacı, VI. Ordu'nun at ihtiyacının tedarik edilmesidir (Çiftçi, 2023, s. 215). Bağdat Valisi Mustafa Asım Paşa tarafından VI. Ordu'nun, hayvan eksiği nedeniyle hareket edemeyecek halde olduğunun bildirilmesi, bölgede askerî çiftlik tesis edilmesinde oldukça etkili olmuştur (Tan, 2005, s. 48). Diğer taraftan Veziriye Çiftliği'nin tesisi; Irak, Halep ve Musul civarındaki sık sık çıkan siyasî kargaşa ve güvenlik sorunlarının bertaraf edilmesi için bölgede daimî olarak asker iskân edilmesine olanak sağlayacaktır. Güvenliğin sağlanması adına, bölgedeki pek çok mîri arazi, Emlâk-ı Hümâyûn'a dâhil edilerek Sultan II. Abdülhamid veya Seraskerlik adına tapulanmıştır. Veziriye Çiftliği diğer askerî çiftliklerde olduğu gibi, Seraskerlik bünyesindeki Çiftlikât-ı Askerîye Nezâreti'ne bağlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin doğudaki toprakları içinde en önemli stratejik mevkilerden biri Bağdat'tır. Özellikle İngiltere'nin; Ortadoğu, Hindistan ve İran civarındaki ticari ve siyasî faaliyetlerini giderek arttırması, Osmanlı Devleti'ni endişelendiren bir hal almış, VI. Ordu'nun Bağdat merkezli olarak konuşlandırılmasına neden olmuştur. Veziriye Çiftliği'ne VI. Ordu'ya bağlı, 31. Süvari Alayı'nın I. Bölüğü yerleştirilmiştir. Bu dönemde kendi ordumuzun ihtiyacı olduğu halde bölgedeki çok sayıda Arap atı kaçak yollarla Hindistan'a ihraç edilmektedir. At kaçakçılığı at varlığımızın önemli bir kısmının kaybıyla birlikte, devletin kasasına girmesi gereken verginin de kaybedilmesine neden olmaktadır. Durumun kontrol altına alınması, cins Arap atlarına sahip kalabalık konar-göçer aşiretlerin sahip olduğu at potansiyelinden ordu için yararlanılması, ancak bölgenin askerin denetimine bırakılması sayesinde mümkün görünmektedir (Çiftçi, 2023, s. 215-223).

Çiftlikât-ı Askerîye Nâzırı Ferik Muzaffer Paşa, Veziriye Çiftliği'nin kurulduğu arazinin önceden çöl olduğunu belirtmektedir (Çiftçi, 2023, s. 215). Bağdat'a üç buçuk saatlik mesafede bulunan çiftlik, Horasan'ın kuzey-batı doğrultusunda yer alan Halis nahiyesinin toprakları dâhilinde kurulmuştur. Bölge, Bağdat'a nazaran daha temiz ve rüzgârlı bir havaya sahipse de

ağaçlardan ve yeşil bitki örtüsünden yoksun olduğundan dolayı, atlar için gereken meralara sahip değildir. Dicle nehrinin kollarından olan Diyaliye (Diyale) nehrinin çiftliğe yakın olması sayesinde, sulama kanalları açılarak motorla su getirilmiştir. Irak'taki bu arazi, yılda iki üç defa sulanabildiğinden dolayı son derece verimlidir. Ayrıca, hayvanların sulanması için yapay bir gölet oluşturulmuştur. Hayvanlar için gereken ot Beğkuya, Horasan ya da Lokmaniye çayırlarından biçilerek yine Diyale Nehri vasıtasıyla nakledilmektedir. Veziriye Çiftliği'nde; zabitan dairesi ile dört yüz hayvanı barındırabilecek tavlalar mevcuttur. Çiftlikte, at cinsinin ıslahı ve çoğaltılmasına yönelik çalışmaların yanı sıra -yetiştiricilik faaliyetleri için gerekli sermayenin temin edilmesi amacıyla- gelir amaçlı olarak diğer hayvanlar da yetiştirilmiştir (Akıncı, 2017, s. 159).

Veziriye Çiftliği, Aneze (Anze) ve Şammar gibi safkan Arap atlarına sahip konar-göçer çöl aşiretlerinin yaşadığı bir bölgede kurulmuştur. Bu aşiretler ihtiyaçlarını karşılamak için her sene Eylül ayında Bağdat pazarına gelmektedir. Veziriye Çiftliği'nde cins Arap atları yetiştirilebilmesi için sağlanması gereken damızlık Arap atlarının ticaret amacıyla gelen bu aşiretlerden satın alınarak temin edilmesi planlanmıştır. Veziriye Çiftliği'ndeki Arap atlarının bir kısmı bölgedeki aşiretlerden satın alma yoluyla, diğer kısmı da bölge yöneticilerine aşiret reisleri tarafından hediye edilen atların çiftliğe devretmesi suretiyle temin edilmiştir (Akay, 2021:100; Çiftçi, 2023, s. 217).

Veziriye Çiftliği arazisi; 1901 senesinde Horasan kazasına bağlı Osmaniye bölgesinin de ilave edilmesiyle önemli ölçüde genişletilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Veziriye Çiftliği de diğer askerî çiftliklerle birlikte Maliye Nezareti'nin idaresine bırakılmıştır (BOA, ML. EEM. 725/34). Haziran 1908'de çiftlikte yerleşik bulunan VI. Ordu'nun 31. Süvari Alayı'nın I. Bölüğü, çiftlik civarındaki halkla bazı sorunlar yaşadığı için başka yere nakledilmiş, yerine aynı ordunun 32. Alayı'nın 3. Bölüğü çiftliğe yerleştirilmiştir. Veziriye Çiftliği'nde, tesisinden itibaren zirai üretim yapılmakla birlikte, Maliye Nezareti'nin yönetimine geçmesinden sonra, tarımsal üretime daha fazla ağırlık verildiği, özellikle hububat yetiştirilerek bir hayli gelir sağlandığı görülmektedir (Çiftçi, 2023, ss. 215-216).

3 Kasım 1912 tarihinde, remont depoları kurulması amacıyla, her bir askerî çiftlik arazisinden iki yüz elli dönüm ayrılarak Harbiye Nezareti'ne bırakılmasına karar verilmiştir. Akabinde Veziriye Çiftliği'ne ait 250 dönümlük arazinin üzerinde bulunan ahır ve binalarla birlikte Harbiye Nezareti idaresine verildiği görülmektedir (BOA, BEO 4108/308035). Remont sisteminde, hayvan üretimi yapılmamakta, küçük yaşta satın alınan taylar, ordu içerisindeki haralarda birkaç sene büyütülüp terbiye edilerek askerin kullanımı için hazır hale getirilmektedir. Ancak Veziriye Çiftliği'nde yaşanan su sorunu sebebiyle, burada remont deposu kurularak tay yetiştirilmesi fikrinden vazgeçilmiştir. Remont deposunun Veziriye Çiftliği yerine, hayvanların beslenmesi için yeteri kadar ahır ve çayıra sahip olduğu belirtilen Harnini Çiftliği'nde kurulmasına karar verilmiştir (Çiftçi, 2023, ss. 219-223).

Seda Tan; yapılan bu düzenlemeyle birlikte, Veziriye Çiftliği'nin lağvedildiğini ve mevcut malzeme ve hayvanların Harbine Remont Deposu'na nakledildiğini söylemektedir (Tan, 2015:164). Çiftçi ise "Veziriye'deki atların bakım masrafının yıllık 30 bin kuruşu geçmesi nedeniyle elde tutulmalarının hazineyi zarara uğratacak oluşu" sebep gösterilerek, 1913 Mart ayında düzenlenen bir müzayede ile çiftlikte bulunan damızlık aygır ve kısrakların tamamının, 34 bin 953 kuruş 30 para karşılığında satıldığını belirtmektedir (Çiftçi, 2023, s. 223).

Osmanlı coğrafyasında cins Arap atlarının yetiştirildiği bir bölgede bulunan Veziriye Çiftliği, askerî çiftlikler için kaliteli at temin edilebilecek potansiyel bir kaynak durumundadır. Bölgeden toparlanan Arap atları, damızlık olarak diğer askerî çiftliklere gönderilerek iyi cins hayvan yetiştirilmesine çalışılmıştır. 1899 senesinde, Bağdat Veziriye Çiftliği'nden Çifteler, Sultansuyu ve Çukurova çiftliklerine gönderilmek üzere 22 baş damızlık aygır satın alınmıştır. Veziriye

Çiftliği'nden yalnız Çifteler Çiftliği için satın alınan hayvanlara 2 bin 799 kuruş 60 para ödenmiştir. Satın alınan Arap atlarının her birine ait eşkâl ve şecerelerin (soy bilgilerinin) kayıtlı olduğu şehadetnamelerin bir nüshası da atlarla beraber gönderilmiştir (BOA, Y. MTV. 192/21).

Osmanlı Devleti, 29 Eylül 1900 senesinde Paris'te açılan hayvancılıkla ilgili bir sergiye Çifteler, Sultansuyu ve Veziriye haralarından seçtiği atlarla katılmıştır. Sergi için bu üç harada yetiştirilen Arap atlarından, altı aygır ve beş kısarak gönderilmiştir. Bu atlardan “Şüveyme” adlı aygır birinci seçilerek altın madalya kazanmış, bir kısarak da ikinci seçilerek gümüş madalya almıştır. Askerî çiftliklerdeki Arap atlarının büyük çoğunluğunun Veziriye Harası'nda yetiştirilen ve oradan gönderilen hayvanlardan oluşması, derece alan hayvanların da kuvvetle muhtemel Veziriye Harası kökenli olduğunu düşündürmektedir (BOA, Y. MTV. 207/15). Meşrutiyet'in ilanından sonra, Veziriye Çiftliği ülke dâhilinde bulunan diğer çiftlikât-ı hümayûnlar gibi askerî idareden sivil idareye devredilmiştir (BOA, BEO. 3559/266921).

1.4. Çukurova (Anavarza) Çiftlikât-ı Hümayûnu Askerîsi

Anavarza Çiftlikât-ı Hümayûnu Askerîsi ya da diğer adıyla Adana Çukurova Çiftliği'nin kurulması ile ilgili çalışmalar 1892 senesinde başlamış ve 1894 senesine kadar olan zaman diliminde çiftliğin kuruluşu gerçekleşmiştir. Çiftlik, son derece verimli bir bölgede yer almaktadır. Üç yönden sıradağlarla çevrilmiş olan Çukurova; verimli alüvyon toprakları ve ılıman iklimiyle tarımsal üretim için son derece uygun şartlara sahiptir. Ancak bölgede Ceyhan nehrinin oluşturduğu menderesler ve taşkınlar neticesi bataklık alanlar oluşmuştur. Bu nedenle arazi; devamlı yerleşim yeri olarak değil, konar-göçer aşiretler tarafından kışlak olarak kullanılmıştır. Kırım Harbi'nden sonra yoğun göçmen akınlarıyla karşı karşıya kalan devlet, hem muhacirlere yurt sağlanması hem de bölgedeki toprakların değerlendirilmesi amacıyla bölgeye muhacir iskân etmiştir. Muhacirler yerleştirildikleri arazileri işleyerek tarımsal üretimi artırmıştır. Bölgeye gelemeye devam eden muhacirler yanında konar-göçer aşiretlerin de yerleşik hayata geçirilmesi neticesinde, 1890'lı yıllara kadar Ceyhan nehrinin alt bölgesinde geniş çaplı bir iskân yapılmıştır. Asayiş sorunlarının giderilmesi, devletin varlığının hissettirilmesi için bölgede karakol kurularak süvari alayları yerleştirilmiştir (Tan, 2015, s. 161). Anavarza'da bir kışla inşa edilerek asker yerleştirilmesinin bir başka sebebi de güvenliğin sağlanması ve buradaki antik kentin yağmalanmasının önüne geçilmek istenmesidir (Kütük, 2012).

Anavarza'ya iskân edilen askerî birliklerin hayvanları için ahırlar inşa edilmiştir. Bölgenin sulak ve yeterli mera alanına sahip olması, yaz mevsiminde bölgeyi çevreleyen dağların yaylak olarak kullanılması, ordu için hayvan yetiştirilmesine imkân sağlamaktadır. Ayrıca ordu için bu topraklara özgü “Çukurova Atlarının yetiştirilmesi de bölgenin askerî bir çiftlik kurulmak üzere tercih edilmesinde önemli bir faktör olmuştur. İhsan Abidin, daha önceki dönemlerde Çukurova bölgesinden süvariler için mükemmel özelliklere sahip çok güzel hayvanlar tedarik edildiğini söylemektedir (Abidin, 2017, s. 100). Adana, Kozan ve Osmaniye yöresinde yetişen bu atlar, Anadolu'daki yerel ırklar içerisinde, diğer at ırklarına nazaran güç ve kuvvetiyle dikkat çekmektedir (Koçkar, 2012, s. 56). Çukurova atları, Adana yöresinin iklimi ve verimli topraklarının sağladığı avantajlar sayesinde yerli hayvanlara nazaran daha yüksek ve daha uzundur. Üstelik Arap atlarıyla melezlenmeleri (yarımkan) sayesinde kendilerine özgü üstün hususiyetler kazanmışlardır. Her geçen gün azalan ve cinsleri bozulan Çukurova atlarının yok olmalarının önüne geçilmesi ve askerin kullanımı için çok uygun olan bu atların yetiştirilmesi amacıyla, Çukurova'da askerî bir çiftlik açılmasına karar verilmiştir (Akay, 2016, s. 142).

1898'de Adana Valisi tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen “Çukurova'da at cinsinin ıslahı için fenni tedbirler alınması gerektiği” ifade edilen bir yazıda, Osmanlı ordusunu donatan bu güçlü, dayanıklı at neslinin sona ermek üzere olduğu, kalanların da işe yaramayacak halde oldukları belirtilmektedir (Akay, 2021, s. 33). Çukurova (Anavarza) Çiftliği'nde yerli ve Arap atları yanında ithal edilen Macar atlarının yetiştirilmesine de çalışılmıştır. 1898 tarihinde Bağdat

Veziriye Çiftliği'nden satın alınan 22 baş damızlık Arap aygırından bir kısmının da Çukurova Çiftliği'ne gönderildiği görülmektedir (BOA, Y. MTV. 192/21).

Bölgede Askerî bir çiftlik teşkil edilmesinin başka bir sebebi de devletin güvenlikle ilgili taşıdığı endişelerin giderilmesidir. Islahat Fermanıyla yabancılara mülk edinme hakkı verilmesinden sonra Ermeniler, Kafkasya'dan Doğu Akdeniz'e uzanan büyük Ermenistan'ı kurma hayaliyle bölgede büyük çapta toprak almaya başlamıştır. İstanbul'da yaşayan Mikail Nalbantyan adlı zengin bir Ermeni'nin Kozan Kalesi eteklerinden büyük miktarda arazi satın almasının ardından, Kozan, Adana ve Kadirli yöresindeki Ermeniler de toprak almaya başlamıştır. Kozan'daki Ermeni Kilikya Kilisesi, Adana Tılan mezarında, Ramazanoğulları'ndan kalan Ulucami vakfına ait olan araziye dahi satın almıştır. Özellikle 1871 yılından sonra bölgedeki Ermeni çiftliklerinin sayısı hızla artmış, Bezdikyan ve Gülsenkian aileleri Adana'da Seyhan Nehri kıyısında büyük çiftlikler kurmuştur. 1880-85 seneleri arasında Adana Valiliği yapan Abidin Paşa, Ermeni ve diğer yabancıların bölgede toprak satın alarak çiftlikler kurmasının, ilerleyen süreçte demografik yapıyı değiştirerek devlete karşı tehdit oluşturabileceğine dikkat çekerek padişahı uyarmıştır. Bunun üzerine II. Abdülhamid tarafından 1894 tarihinde verilen bir iradeyle, Anavarza Kalesi civarından Yüreğir Ovası'na kadar olan arazi çiftlik sınırlarına dâhil edilmiştir. Bu arazi; Sunbas, Savrun, Ceyhan ırmakları kıyılarında bulunan tarıma elverişsiz bataklık arazilerle, Yüreğir Ovası, Yumurtalık ve Karakaş kazalarının dâhil olduğu geniş bir alanı kapsamaktadır (Batu, 1955, s. 25).

Anavarza Kalesi ile güney batı eteklerini içine alarak çiftliğin merkezini oluşturan bu bölge 280 bin dönümden oluşmaktadır. Kozan Kalesi- İmamoğlu-Misis arasındaki 400 bin dönüm arazi ile Yüreğir Ovası ve oradan denize kadar ulaşan bölgede ise 400 bin dönüm olmak üzere toplam 1 milyon 80 bin dönüm arazi çiftliğe tahsis edilmiştir (Yurtsever, 2010). Çukurova Çiftliği arazilerinin önemli bir kısmını Mercimek köyü oluşturmaktadır. Bu nedenle Mercimek Çiftliği olarak da anılmaktadır. Çiftliğin diğer kısımları ise Sarıçam, Adalı ve Bebeli köylerinden oluşmaktadır. Kozan-Handeresi Sarıçam mıntıkası, Yılkale mevkii, Yüreğir ovasındaki Adalı ve Bebeli arazilerinin de ilhak edilerek genişletilmesiyle, 1905 yılı itibarıyla çiftliğin mevcut arazisi 1 milyon 104 bin dönüme ulaşmıştır. Çukurova Çiftliği'nde 1908 senesi itibarıyla; bir kısmı Sivas civarından satın alınan Uzunyayla atlarından, çoğunluğu ise Çifteler ve Sultansuyu çiftliklerinden gönderilmiş olan 200 baş kısrağa sahip bulunmaktadır. Çiftlikteki aygırlar; Arap, yerli ve bir kısmı da Çifteler'den getirilen Macar ırkına mensup ithal hayvanlardan oluşmaktadır. Çiftlikte daha ziyade gelir elde edilmesi amacıyla bir miktar büyük ve küçükbaş hayvan da yetiştirilmiştir (Batu, 1955, s. 25).

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Askerî Çiftlikât-ı Hümayûnların tamamında yapıldığı gibi Çukurova Çiftliği de Maliye Hazinesi'ne aktarılmıştır. Maliye Nezareti'ne gönderilen 20 Mayıs 1909 tarihli resmi yazıyla Çukurova Çiftliği'nin askerî idareden sivil idareye devredildiği bildirilmektedir (BOA, BEO. 3559/266921). Maliye Nezareti'ne aktarılmasından sonra, çiftlikte bulunan damızlık hayvanlar satılarak elden çıkarılmıştır. Özellikle gayrimüslim olan Sükyas Efendi'nin müdüriyeti döneminde çiftlikte at yetiştiriciliğinden çok tarımsal faaliyetlere ağırlık verilmiştir (Tan, 2015, s. 162). 19 Şubat 1910 tarihi itibarıyla, çiftlik müdürünün 2 bin 500 kuruş maaş aldığı görülmektedir (BOA, ML. EEM. 842/6).

İlerleyen dönemlerde çiftlikte at yetiştiriciliği durma noktasına gelmiştir. Özellikle yetiştirilmesi hedeflenen Çukurova atlarının tedarik edilerek çoğaltılması konusunda da başarı sağlanamadığı görülmektedir. 1912 tarihinde Adana Vilayeti Baytar Müfettişliği tarafından hazırlanan raporda; ünlü Çukurova atlarının sahip olduğu aslı özelliklere sahip atlara bölgede nadiren rastlanabildiği belirtilmektedir (Akay, 2021, s. 33).

Çukurova (Anavarza) Çiftliği, devletin borçlarına karşılık olarak 15 Nisan 1912 tarihinden itibaren yetmiş beş yıl süreyle bir Fransız şirketine kiralanmıştır. Osmanlı bürokrasisi ve bölge

halkı tarafından çiftliğin yabancı bir şirkete kiralanması büyük tepkiyle karşılanmış, üstelik şirketin taahhütlerini yerine getirmemesi, Osmanlı Devleti ile Fransa arasında ayrı bir soruna neden olmuştur. Çiftliğin kiralanması ile ilgili tartışmalar devam ederken I. Dünya Savaşı'nın patlak vermiş, karşı safta yer alan Fransa ile yapılan kira mukavelesi fesh edilmiştir (Yurtsever, 2010).

1.5. Harnini Çiftlikât-ı Hümâyûnu Askerîsi

Osmanlı Devleti'nin Irak coğrafyasında Dicle ve Fırat nehirlerinin suladığı Mezopotamya bölgesi, verimli topraklara ve zengin yer altı kaynaklarına sahiptir. Bu nedenle tarih boyunca iktisadî, siyasî ve askerî açıdan her zaman stratejik bir bölge olmuştur. Ayrıca; Bağdat, Basra ve Musul bölgesi dünyanın en iyi atları olarak kabul edilen Arap atlarının da membaıdır. Gerek İstabl-ı Amire gerekse Seraskerlik tarafından, bölgedeki at potansiyelinin ordunun ihtiyacını karşılamak üzere kullanılması gerektiği devamlı olarak dile getirilmiştir. Altıncı Ordu Serbaytarı Miralay Ali Seyfeddin Bey, Sultan Abdülhamid'e sunduğu layihasında "Irak coğrafyasının, güzel vasıflı ve cüsseli beygirler yetiştirilmesi amacıyla değerlendirilmesi" açısından bölgede çiftlikler tesis edilmesinin lüzumundan bahsetmektedir. Bu amaçla önce bölgede konuşlanan VI. Ordu'nun hayvan ihtiyacının karşılanması amacıyla 1893 yılında Bağdat civarında orduya tahsis edilen miri arazi üzerinde Veziriye çiftliği tesis edilmiştir. Bu girişimin başarılı olmasının ardından Bağdat-Musul karayolu güzergâhında bir çiftlik daha açılması için harekete geçilmiştir.

Serasker Rıza Paşa tarafından, VI. Ordu süvari alayında mevcut altı bölüğün yerleşmesi için ihtiyaç duyulan alan ve at yetiştirilmesi için gereken binaların büyüklüğü konusunda bir fizibilite çalışması yaptırılmıştır. Bu sayede; çiftliğin hangi mevkide kurulmasının uygun olacağı ve inşa edilecek ahırlar için ne miktarda bir masraf yapılması gerektiği tespit edilecektir. Altıncı Ordu Müşirliği, kurulacak çiftlik için öncelikle kendi görev bölgesi dâhilinde yer alan miri arazileri incelemiştir. Konuyla ilgili raporda; Bağdat-Musul yolunun tam ortasında bulunan Harnini arazisinde bir çiftlik kurulmasının pek çok açıdan avantaj sağlayacağı belirtilmektedir. Burada asker iskân edilmesi sayesinde, civardaki aşiretlerin çevreye zarar vermelerinin önüne geçileceği gibi, Bağdat-Musul karayolu güzergâhından gelip geçen yolcuların emniyet ve güvenliği de sağlanmış olacaktır. Mevcut durumun değerlendirilmesi neticesinde; Dicle Nehri vadisinde yer alan Harnini arazisi tercih edilmiştir.

Harnini, Musul-Tikrit arasında hayvan yetiştirilmesi için yeterli boş arazilerle çevrili bir bölgede yer alır. Çiftlik civarı Musul bölgesinin en nitelikli hayvanlarını yetiştiren Şammar Aşiretinin hayvanları için otlak alanıdır. Harnini Çiftliği'nin konumunun sağlayacağı avantajın değerlendirilmesi ve çiftlik için gerekli damızlık hayvanların civar aşiretlerden temin edilmesi planlanmıştır (Erdem, 2018, ss. 335-337).

Mısır, Avrupa ve Amerika'ya ihraç edilen Arap atlarının büyük çoğunluğu Suriye'den temin edilmektedir (Akıncı, 2017, s. 146). Suriye'nin en iyi atları ise; Fırat ve Dicle nehirlerinin birleşerek denize döküldüğü noktadan batıya doğru uzanan Badiyetüşşam bölgesinde yetiştirilmektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgeden yapılan at ihracatı büyük miktarlara ulaşmıştır. Bölgede yetiştirilen atlar Bağdat-Musul karayolu ile kuzeye, Dicle Nehri üzerinden de Basra, Hindistan ve dünyanın diğer bölgelerine gönderilmektedir. Bu nedenle yol güzergâhı üzerinde askerî bir çiftlik tesis edilerek yasadışı at ihracatı kontrol altına alınmaya çalışılmıştır (Tan, 2014, s. 212).

Harbiye Nezareti, süvari ve topçu alayları için gereken nitelikli hayvan tedarikinde sıkıntı yaşandığından dolayı, Irak bölgesinden yapılan at ihracatına yasaklama getirilmesini talep etmektedir. Bundan dolayı, zaman zaman at ihracatına getirilen yasaklamalar, at ihracatından elde edilen gelirin bölge halkının başlıca geçim kaynağını oluşturması nedeniyle, kalıcı hale getirilememiştir. At temininde zor durumda kalınan bazı dönemler at ihracatının yasaklanmış, diğer zamanlarda ise serbest bırakılmıştır.(Tan, 2015, ss. 221-231)

Harnini Çiftliği; bulunduğu coğrafyadaki kaliteli atların damızlık olarak kullanılması sayesinde ordu için kaliteli hayvanların yetiştirilebileceği ümidiyle tesis edilmiş, çiftlikte hayvan yetiştiriciliği ile ilgili faaliyetler, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesine kadar yaklaşık on bir sene devam etmiştir. 1908 senesinden sonra Harnini Çiftliği de Maliye Hazinesi'ne devredilmiştir. Askerî çiftliklerin tasfiyesi neticesinde ordunun ihtiyacı olan hayvanların temin edilmesinde yaşanan sıkıntı daha da artmıştır. Bu amaçla ülke genelinde uygun şartlara sahip yerlerde remont depolarının kurulmasına karar verilmiştir. Remont yönteminde; küçük yaşta alınan iyi cins taylar yetiştirilerek eğitilmekte ve askerin kullanımına uygun hale getirilerek orduya teslim edilmektedir. Remont depoları; bölgenin at potansiyelinin değerlendirilmesi amacıyla özellikle Suriye, Bağdat, Halep, Musul, Diyarbakır vilayetleri ile Dicle ve Fırat havzasını kapsayan bölgede kurulmuştur. 1912 senesinde VI. Ordu'nun ihtiyacı için at ve beygir yetiştirilmek üzere, Harnini arazisi dâhilinde de bir remont deposu oluşturulmuştur (Tan, 2015, s. 45; Erdem, 2018, s. 340).

1.6. Hamra (Halep) Çiftlikât-ı Hümâyûnu

Osmanlı coğrafyasının pek çok yerinde olduğu gibi Halep bölgesinde de XIX. yüzyılın ortalarından itibaren faaliyet gösterdiği bilinen miri çiftlikler mevcuttur. Halep'te mevcut Çiftlikât-ı Hümâyûn'un bulunduğu bölge zaman zaman eşkıyaların hücumuna uğrayarak talan edilmektedir. Eşkıyalar gerek çiftliğin gerekse halkın hayvanlarını gasp ederek çöl tarafına kaçmaktadır. 1867 senesindeki eşkıya saldırısından sonra bölgeye Mustafa Paşa'nın kumandasında asker sevk edilmiş, eşkıyanın gasp ettiği beş binden fazla koyun ve bir miktar deve geri alınmıştır. Sahipleri bulunan hayvanlar sahiplerine iade edilmiş, sahibi belli olmayan hayvanlar ise çiftlikte bir süre tutulduktan sonra satılmıştır. Mustafa Paşa, eşkıyalara karşı kazandığı başarıdan sonra üçüncü dereceden devlet nişanı ile ödüllendirilmiştir (Alıcı, 2023, s. 187).

Osmanlı Devleti Halep bölgesinde yaşanan karışıklıkların önlenmesi, güvenlik ve asayişin sağlanması konusunda izlediği politikada yerel unsurlardan önemli ölçüde yararlanmıştır. Bölgede bulunan Türkmen aşiretlerinin eşkıyalık yapan mensupları bile aman dilemeleri şartıyla affedilerek bölgedeki Çiftlikât-ı Hümâyûn'da iskân edilmekte, gönüllü olanların bir kısmı ise süvari askerî olarak hizmete alınmaktadır (Alıcı, 2023, s. 210). Yapılan bu istihdamlarla sıkıntı çıkaran şahısların dahi devletin yanına çekilerek, bölgedeki asayiş sorunlarının temelden ve kalıcı bir şekilde çözülmesinin amaçlandığı anlaşılmaktadır.

Halep'teki Çiftlikât-ı Hümâyûn, padişah II. Abdülhamid'in 1902 tarihli iradesi üzerine, Adana ve Halep fevkalade Kumandanı Ali Muhsin Paşa'nın gayretleriyle askerî bir çiftlik haline getirilmiştir (Akıncı, 2017, s. 147). Hamra bölgesindeki çayırar askerî statüye geçirilmiş, damızlık temin edilmesi için bölgedeki halktan at satın alınmış ayrıca şâkî aşiretlerden ele geçirilen hayvanlar da müsadere edilerek kullanılmıştır. Hamra Çiftliği'nde bölgede bulunan hayvan potansiyelinin de yardımıyla kısa sürede büyük bir ilerleme kaydedilmiştir. Ancak, Muhsin Paşa'nın vefatından sonra çiftliğin işleyişi bozulmuş, çiftlikteki ıslah ve üretim faaliyetleri neredeyse durma noktasına gelmiştir. Serasker Rıza Paşa'nın, 16 Nisan 1904 tarihinde Hamra Çiftliği'nin de diğer askerî çiftlikler gibi Çiftlikât-ı Hümâyûn-u Askerî Nezareti'ne bağlanması ile ilgili bir talepte bulunduğu görülmektedir. Öncelikle yasal olarak çiftliğin güvence altına alınmasıyla, güzel bir gelişme gösteren çiftliğe verilen emeklerin heba olmaması ve çiftlikte askerî bir disiplin içinde hayvan yetiştirilmeye devam edilmesi sağlanmıştır. Ardından çiftliğin sınırlarının kayıt altına alınması ve sınırlarla ilgili olarak bölge halkıyla yaşanabilecek sorunlarının önüne geçilmesi amacıyla, 1905 senesinde çiftlik sınırlarını gösteren bir harita hazırlanmıştır. 1907 senesinde Hamra Çiftliği'nin haraya dönüştürülmesi amacıyla mevcut arazilerine ilaveten Hama Sancağı'na bağlı Rahibe ve Suinrahibe adlı mezarlar da çiftliğe dâhil edilmiştir (Tan, 2015, ss. 162-163; Alpaslan ve Özdamar, 2019, ss. 18-19).

Çiftliğin sahip olduğu at miktarına bakıldığında, bölgedeki at potansiyeline oranla oldukça düşük olduğu görülmektedir. Tesis edildiği dönemde çiftlikte; 200 kısırak, 10-12 aygır, 150 tay, 150 deve, 100 büyükbaş hayvan ile 5-6 bin civarında küçükbaş hayvan mevcuttur. Yer yer çöl olan arazide, yaz sıcaklıkları 40 derecenin üzerinde seyreder. Kışın kar yağışının olmadığı bölge, az da olsa yağmur almaktadır. Bölge kurak olmasına rağmen çiftlik civarında doğal su kaynakları bulunmaktadır. Her ne kadar ıslaha muhtaç olsa da çayırılık alanların olması, bölgede hayvan yetiştirilmesi için gerekli imkânı sağlamaktadır.

Bölgedeki askerî birliklerin sağladığı güvenli ortamdan istifade eden çiftlik civarındaki aşiretler, yetiştirdikleri koyun ve deve gibi hayvanlarla, hayvansal ürün ticaretini yapmaktadır. Çiftliğin yapısal durumu hakkındaki bilgiler sınırlıdır. İhsan Abidin Hamra Çiftliği'nin; Hama yolu üzerinde ve demiryolu hattına yakın bir mesafede olduğunu kaydetmekle beraber, çiftlikle istasyon arasında karayolu ulaşımı olmadığı için demiryolundan istifade edilemediğini belirtir.(Akıncı, 2017, s. 147).

Askerî çiftliklerde remont depoları tesis edilmesi hakkında 1912 senesinde alınan karar sonrasında Hamra Çiftliği'nde de bir remont deposu kurulmak istenmesine rağmen, yaşanan damızlık sorunu nedeniyle depo tesisi hemen gerçekleştirilememiştir. 1914 senesinde, Çukurova Çiftliği Adalı şubesindeki tay deposunun iklim şartlarının elverişsizliği nedeniyle kapatılması ve tasfiye edilmesinden sonra, buradaki damızlık hayvanların gönderilmesiyle Hamra Çiftliği'nde bir remont deposu oluşturulmuştur (Tan, 2015, ss. 162-163).

2. Askerî Çiftliklerin Yönetimi

Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinde yeni kurulan askerî çiftliklerin teşkilatlandırılmasında Çifteler Çiflikât-ı Hümayûnu Askerîsi örnek alınmıştır. Aynı şekilde; tesis edilen askerî çiftliklerin Çifteler Çiftliği yönetimine paralel şekilde idare edildikleri görülmektedir. Askerî çiftliklerin tamamında yönetici durumunda bulunan olan müdür ve müdür muavinleri askerlerden atanmaktadır. Askerî hiyerarşiye uygun olarak tüm askerlerin rütbesi -herhangi bir menfi durum söz konusu olmadığı takdirde- belirli sürelerde yükseltilmektedir. Çifteler Çiftliği'nde görevli askerlerin rütbesinin düzenli olarak yükseltildiği ve görev süreleri dolduğunda tayin edildikleri görülmektedir. Bu nedenle çiftlik müdürleri de dâhil olmak üzere çiftlikte görevli personel, yapılan bu tayinler neticesinde belirli sürelerde değişmektedir. Askerî çiftliklerin müdürlüğüne atanan askerlerin çoğunlukla; binbaşı, kaymakam ve miralay rütbesinde bulunduğu görülmektedir (BOA, MVL. 614/62; BOA, BEO. 4372/327870; BOA, DH. MKT. 1669/96; BOA, İ. DH. 1176/91975).

Askerî çiftliklerdeki askerlerin herhangi bir göreve atanmaları için tayin edileceği görevle ilgili tecrübe kazanmalarına yetecek bir süre çiftlikte çalışmış olmaları dikkate alınmaktadır. Mesela; Çifteler Çiftliği müdür muavini olarak tayin edilen Ahmet Sıdkı Efendi, müdür muavinliğine atanabilmek için on iki sene müddetle çiftlikte görev yaptıktan sonra müdür muavinliğine atanmıştır (BOA, İ. DH. 639/44448). Daha sonraki tarihlerde tesis edilen Sultansuyu Çiflikât-ı Hümayûnu için de aynı hiyerarşinin işletildiği anlaşılmaktadır. Giritli Hakkı Efendi'nin göreve atanabilmesi için gerekli hizmet süresini tamamladıktan sonra binbaşı rütbesine terfi ettirildiği, daha sonra Sultansuyu Harası'na serbaytar olarak atandığı görülmektedir (BOA, Y. MTV. 120/115).

Askerî çiftliklere yapılan müdür atamalarında belirli bir rütbeye ulaşmanın yanı sıra, özellikle baytar olan askerlerin tercih edildiği görülmektedir (BOA, İ. DH. 598/41664; BOA, İ. DH. 639/44448, BOA, İ. DH. 710/49693). Yönetici tayininde baytarların yanı sıra, hayvan yetiştiriciliği konusunda eğitim alan süvari askerleri ve at ıslahı konusunda yurtdışında ihtisas yapmış askerlerin de tercih edildiği görülmektedir. Örneğin; İtalyan Askeriyesi'nde kaliteli at cinslerinin yetiştirilmesi konusunda ihtisas yapmış bir subay olan Fransuva Kastelli, 1901

senesinde, müdür muavini olarak Çifteler Çiftliği'nde görevlendirilmiştir (BOA, Y. PRK. AZJ. 50/30).

Askerî çiftliklerde yöneticiler haricinde; tabip, eczacı, muhasebeci, tahsildar, ağnam ve ambar kâtipleri, ziraat, ölçü ve arazi memurları, kethüda (kâhya), korucu, çoban vb. farklı iş ve hizmetler için görevliler istihdam edilmektedir. Bu görevlilerin büyük çoğunluğu asker olmakla beraber, bir kısmının da sivil olduğu görülmektedir (BOA, MVL. 737/94; BOA, İ. MVL. 574/25760; BOA, ML. EEM. 927/12. BOA, ML. EEM. 933/39. BOA, ML. EEM. 763/19. BOA, ML. EEM. 833/54).

Askerî çiftliklerde; ordunun binek ve nakliye ihtiyacının karşılanmasına yönelik olarak at yetiştiriciliği yapılmaktadır. İstihdam edilecekleri hizmet gruplarına göre, farklı özellik ve cinslere sahip atlar yetiştirilmektedir. Süvariler için hızlı ve çevik binek atlarının yetiştirilmesi gerekliken, ağır yüklerin taşınması için güçlü çeki atlarının yetiştirilmesi lazımdır. Bunun yanında nakliye için kullanılan ve mekkâre olarak adlandırılan deve, katır vb. hayvanlara da ihtiyaç duyulmaktadır. Çiftliklerde yetiştirilen hayvanların bir kısmı yerli, bir kısmı da yabancı ırklardaki cins hayvanlardır. Özellikle top arabalarının çekilmesinde kullanılmak üzere, iri cüsseli ve güçlü olan soğukkanlı Avrupa ırkları yetiştirilmiştir. Hayvan yetiştiriciliğinde başarı sağlanması için hayvan bakımının usulüne uygun şekilde yapılması gereklidir. Ancak iyi bir şekilde bakılmalarına rağmen, bazı hayvan cinsleri ülkemizin iklim şartlarına uyum sağlayamadığı için yetiştirilmesinde başarı sağlanamamıştır. Yetiştiricilik konusunda bir diğer önemli etken askerî çiftlik çalışanlarının at cinslerinin ıslahı ve yetiştirilmesi hakkında bilgi ve tecrübe sahibi olmasıdır. Cins hayvan yetiştiriciliğinde ehil olan yabancı uzmanların askerî çiftliklerde uzun süreli istihdam edilmesi yoluyla, personele yurtdışında yapılan uygulamaları yerinde görme ve öğrenme imkânı sağlanması düşünülmüştür. Hayvan yetiştiriciliğinde ileri seviyede bulunan bazı Avrupa ülkelerinden uzman getirilmesi için girişimlerde bulunulmuş, çiftliklerde görev yapacak uzmanların seçiminde, hayvan ıslahı ve yetiştiriciliği ile ilgili her tür bilgi ve beceriye sahip olmasına dikkat edilmiştir (BOA, BEO. 478/35835).

Askerî çiftliklerde görev yapmak üzere, hayvan ıslahı ve çoğaltılması konusunda deneyimli yabancı uzman getirtilmesi konusunda 1895 senesinde Ziraat Nezareti tarafından bir teşebbüste bulunulduğu görülmektedir. Öncelikle getirilecek uzmanın Çifteler Çiftlikât-ı Hümâyûnu Askerî'de görevlendirilmesi planlanmıştır. Bu amaçla, bazı ülkelerle temaslarda bulunulmuş, yapılan görüşmeler sonucu biri Fransız ve diğeri Macar olan iki aday belirlenmiştir. Ziraat Nezareti tarafından, sunduğu sözleşme şartları daha uygun görülen Macaristan-Babolna Devlet Harası aygır kısmı müdürü A. Gradi'nin çiftlikte istihdamı daha uygun bulunmuştur. Ancak Seraskerlik, bu seçime itiraz etmiş, başıboş yolk atlarının ehilleştirilmesi için her türlü uygulamayı tatbik edebilecek yeteneğe sahip, tecrübeli bir Rus uzmanın aylık bin beş yüz kuruş maaşla çiftlikte istihdam edilmesini önermiştir (BOA, Y. A. HUS. 337/13).

Osmanlı İmparatorluğu dâhilinde tesis edilen ve orduya at yetiştirmek üzere faaliyet gösteren askerî çiftliklerin bir kısmına ait fotoğraflar günümüze ulaşmıştır. II. Abdülhamid'in emriyle çekilen fotoğraflar, Yıldız Sarayı fotoğraf albümünde bulunmaktadır. "Kütahya Sancağı'nda Çifteler Çiftlikât-ı Hümâyûnu", "Malatya Sancağı'nda Sultansuyu Çiftlikât-ı Hümâyûnu", "Adana Vilayetinde Çukurova Çiftlikât-ı Hümâyûnu" ve "Bağdat'ta Veziriye Çiftlikât-ı Hümâyûnu" adları altında ayrı ayrı tasnif edilen albümlerde pek çok fotoğraf yer almaktadır. Çiftlik fotoğrafları içinde; kışlalar, idari binalar, ahır ve ağıllar, hastane, mandıra, değirmen vb. binalar ile nehir, otlak, köprü ve çeşmeler yer almaktadır. Çiftliklerin fiziki durumunu ortaya koyan farklı işlevdeki yapıların yanında, yetiştirilen hayvanlar ve görevlilere ait fotoğrafların bulunması da dikkat çekmektedir. Çiftliklerde mevcut bulunan; at, boğa, manda vb. farklı türlerdeki hayvan fotoğraflarının üzerinde, hayvanların ad ve cinsleri de belirtilmektedir (İÜNEK, açık arşiv).

Askerî çiftliklerin birçoğunun arazisinde yerleşik köyler mevcuttur. Bu köyler de çiftlik idaresine tabi olarak yönetilmektedir. Köylülerin ihtiyaç ve sorunlarıyla bağlı bulunduğu çiftliğin müdürlüğü ilgilenmektedir. Belgelerin birçoğunda; çiftlik topraklarında önceden yerleşmiş köylülerle, göç ederek çiftlik arazilerine yerleştirilen muhacirlerin ödemesi gereken vergilerle ilgili yaşanan sorunların konu edildiği görülmektedir. Örneğin; 1904 senesinde Çifteler Çiftliği'ndeki Atik Çerkez Köyü halkıyla çiftlik yönetimi arasında; aşar, icar ve otlakıye vergilerinin ödenmesi konusunda ihtilaf ortaya çıkmıştır. Bu gibi durumlarda, Seraskerlik tarafından konunun araştırılması amacıyla soruşturma açılmaktadır. Yapılacak soruşturmada tarafsızlığın sağlanması açısından, soruşturmayı yürütmek üzere diğer askerî çiftliklerde vazifeli yetkililer görevlendirilmektedir. Nitekim bu olayda da aynı şekilde; Sultansuyu Çiftliği hukuk müşaviri Ahmed Bey, konuyla ilgili soruşturma yapmak için Çifteler Çiftliği'ne gönderilmiştir (BOA, DH. MKT. 906/18).

1909 tarihi itibarıyla askerî idare altında bulunan ve Maliye Hazine'sine devredilmesine karar verilen çiftliklerin; Sultansuyu, (Malatya/Elazığ) Çukurova (Adana), Hamra (Halep), Veziriye (Bağdat), Harnini (Musul/Tikrit/Bağdat), Çifteler Çiftliği (Hüdavendigar Vilayeti) ve Hozan (Urfa)⁴ çiftlikleri olduğu belirtilmektedir (BOA, ML. EEM. 725/34).

3. Sonuç

Askerî çiftliklerin teşkil edilme ve yaygınlaştırılmasındaki temel hedef, Osmanlı Devleti'nin orduya nitelikli hayvan temininde yaşadığı sorunların giderilmesidir. Özellikle orduda yaşanan hayvan sıkıntısı Kırım Harbi'nden sonra doruğa ulaşmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren askerî nitelikli hayvan yetiştirilmek üzere, teşkilatlanma ve işleyişte askeri çiftliklerin ilki olan Çifteler Çiftliği örnek alınarak yeni askerî çiftlikler tesis edilmiştir. Osmanlı coğrafyası dâhilinde askerînin konuşlandığı ordu bölgeleri gözetilerek teşkil edilen askerî çiftlikler; Malatya (Sultansuyu), Çukurova (Anavarza), Halep(Hamra), Irak bölgesindeki Musul-Tikrit civarında yer alan (Harnini) ve Bağdat (Veziriye) çiftlikleridir.

Askeri çiftlikler; her türlü hayvansal ve tarımsal üretimin ordu ve devlet erkânının ihtiyaçlarını karşılamak üzere yapılması bakımından diğer çiftliklerden ayrılmaktadır. Seraskerliğe bağlı olarak askeri hiyerarşi dâhilinde idare edilen çiftliklerde yapılan hayvancılık ve zirai faaliyetler de askerler tarafından yerine getirilmektedir. Askerî çiftliklerde yapılan hayvancılık faaliyetlerinin esas amacı, askerin ihtiyacı için binek ve çeki atları yetiştirilmesidir. Bu amaçla iyi cins ve güçlü at ırkları arasından seçilen atların çoğaltılmasına çalışılmaktadır. Diğer taraftan tarımsal üretim ve nakliye işlerinde kullanılmak üzere; öküz, manda, deve, eşek, katır gibi hayvanların da yetiştirildiği görülmektedir.

Bu çiftliklerde, asker ve çiftlik halkının et, süt, yumurta gibi hayvansal gıda ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla büyük ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliği de yapılmıştır. Askerî çiftlikler aynı zamanda askeri hizmete elverişli olan iyi cins hayvanların elde edilmesi amacıyla, hayvan cinslerinin ıslahı ile ilgili çalışmaların yapıldığı yerlerdir. Çiftliklerde, yerli ırklar, Arap atları ve soğukkanlı Avrupa ırklarına ait çeşitli tür ve cinslerde safkan ve yarımkkan hayvanlar yetiştirilmiş, melezleme çalışmaları yapılmıştır. Aynı zamanda çiftliklerde önemli ölçüde tarımsal faaliyette bulunulduğu da görülmektedir. Tarımsal faaliyetlerde öncelik, çiftlikte görevli askerlerin ve çiftlik hayvanlarının beslenmeleri için gerekli buğday, arpa, burçak vb. tahılların üretilmesidir. Gerek tarımsal gerekse hayvansal üretimin ihtiyacın üzerine çıktığı durumlarda ise fazla olan miktarı, gelir elde edilmek üzere satılmaktadır.

⁴ Belgede "İdare-i Askeriye'de bulunup 1325 senesinde Hazine'ye devri kararlaştırılan" askerî çiftlikler içinde yukarıda adı geçen altı çiftliğin yanı sıra (Urfa) Hozan Çiftliği'nin ismi de sayılmaktadır. Askerî çiftliklerin konu edildiği diğer belgelerde (BOA, BEO 3875/290553); (BOA, BEO. 3559/266921); (BOA, BEO. 4108/308035) adı geçmeyen ve başka kaynaklarda ismine rastlanılamayan bu çiftlik hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Askerî çiftlikleri eski hayvanat ocaklarından ve Avrupa haralarından farklı kılan husus, hem çiftlik faaliyetlerinin hem hara faaliyetlerinin yerine getirilmesine çalışılan, aynı zamanda da askerî görevleri bulunan çok yönlü sorumluluklar yüklenmiş kurumlar olmalarıdır. Askerî çiftliklerden pek çok fayda sağlanması amaçlanmış olmakla beraber, çiftliklere kendilerinden duyulan beklenti oranında bütçe, ilgi ve önemin gösterildiğini söylemek güçtür. Askerî çiftliklerde, üzerlerine yüklenen ağır sorumlulukların yerine getirilmesi için eldeki imkânlar nispetinde uğraş verilmesine rağmen, hayvan yetiştiriciliği ve ıslah faaliyetlerine yoğunlaşılması mümkün olmamıştır. Yeterli bütçe ayrılmadığı, gönderilen paranın da zamanında verilmediği görülmektedir. Hayvan yetiştiriciliği konusunda doğru politikalar belirlenememiş, konulan kurallara da gerektiği şekilde uyulmamıştır. Öte yandan çiftliklerin en temel ihtiyacı olan damızlık tedariki konusunda büyük sıkıntılar yaşanmaktadır. Hayvan yetiştiriciliği ile uğraşan eğitimli personelin sayısı oldukça azdır. Barış zamanı güvenliğinin sağlanması yanında, XIX. ve XX. yüzyıl boyunca ardı ardına devam eden savaşlar asker üzerinde büyük bir yük getirmiştir.

Askerî çiftliklerde yapılan hayvan üretiminin, Osmanlı Ordusunun hayvan ihtiyacını karşılamada yeterli olduğu söylenemez. Bununla birlikte, Seraskerliğin yönetimi altında bulunan askerî çiftlikler, XIX. yüzyıl sonlarına kadar hayvan ıslahı ve yetiştirilmesi ile ilgili faaliyetlerin kurumsal olarak yapıldığı yegâne yerlerdir. Osmanlı Devleti'nde çiftliklerde yetiştirilen hayvanların yanı sıra ithalatla sağlanan askerî nitelikli hayvan varlığının da neredeyse tamamı, askerî çiftliklerde toplanmıştır. Her şeye rağmen, ülke dâhilinde askerî nitelikli hayvan yetiştiriciliği yapılan en önemli kaynak durumunda olan askerî çiftliklerin halk yetiştiriciliğine de katkısı olmuştur. Askerî çiftlikler faaliyetlerini, II. Meşrutiyet'in ilanına kadar devam ettirmiştir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âsafî (Sadâret) Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı, (A. MKT. MHM.) A. MKT. MHM. 282/6.

Bâb-ı Âli Evrak Odası, (BEO) 39/2911; 478/35835; 3559/266921; 3773/282902; 3875/290553; 3875/290553; 3991/299251; 4309/323147; 4030/302217; 4108/308035; 4159/311915; 4172/312845; 4211/315766; 4372/327870.

Cevdet Askeriye, (C. AS.) C. AS. 94/4307.

Cevdet Saray, (C. SM.) C. SM. 49/2475.

Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi, (DH. MKT.) 906/18; 1669/96.

Hatt-ı Hümayûn, (HAT.) 1226/47891.

İrade Dâhiliye, (İ. DH.) 518/35264; 598/41664; 639/44448; 710/49693; 1073/84182; 1074/84264; 1176/91975.

İrade Meclis-i Vâlâ Evrakı, (İ. MVL.) 574/25760.

İrade Taltif, (İ. TAL.) 154/30; 21/89.

Kamil Kepeci, (KK.) KK. d. 7472.

Maliye Nezareti Emlâk-i Emîriyye Müdüriyeti, (ML. EEM.)

725/34; 763/19; 824/14; 833/54; 842/6; 927/12; 933/39; 961/15; 1208/30; 1374/9.

Meclis-i Vâlâ Evrakı, (MVL.) 614/62; 737/94.

Yıldız Hususi Arşiv Evrakı, (Y. A. HUS.) 337/13.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı, (Y. MTV.)

37/64; 47/171; 57/56; 89/150; 120/115; 140/51; 192/21; 207/15.

Yıldız Perakende Evrakı, (Y. PRK. HH.) 21/50; 50/30.

Araştırma Eserleri

Akay, T. (2016). Unutulmaya yüz tutan bir Anadolu at ırkı: Çukurova atı. *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, 2(1),139-149.

Akay, T. (2021). *Osmanlı ordusunda at (1856-1908)*. İdeal Kültür Yayıncılık.

Akıncı, İ. A. (2017). *Osmanlı Atları*, İstanbul: Milenyum yayınları.

Aksu, C. (2004). *Dâr-ı Şûrâ-yı Askeri (kuruluşundan 1876 yılına kadar)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Alıcı, A. (2023). *Osmanlı'da suç ve ceza: XIX. yüzyılın ikinci yarısında Halep ve Konya*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Alpaslan, E. ve Özdamar T. (2019). *Osmanlı arşiv belgelerine göre Çukurova (Anavarza) Çiftlikât-ı Hümâyûnu Askerîsi*. Hiperlink yayınları.

Aral, M. N. (1974). *Türkiye'de yetiştirilen hayvan türleri, yetiştiricilik tarihi ve teknolojisi(1923-1931)*, Veteriner İşleri Genel Müdürlüğü, Ankara.

Birik, M. (2022). Tarihi haritalar üzerinden kayıp kentsel mekânın izini sürmek: Levent Çiftliği ve kırsalının 18. ve 20. yüzyıllar arasında kentsel bağlamla etkileşiminin belirlenmesi. *Tasarım Kuram Dergisi*, 18(37),70-95.

Çiftçi, E. (2023). Ordunun at gücünü geliştirmek: bir askerî çiftlik olarak Bağdat Veziriye Çiftlik-i Hümâyunu (1893-1913). *Asya Studies-Academic Social Studies/Akademik Sosyal Araştırmalar*, 7(23), 213-236.

Doğru, H. (2005). *VI. yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü sancağı*. Odunpazarı Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara.

Dingeç, E. (2020). *Osmanlı Sarayında at*. AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, İstanbul.

Erdem, S. (2018). Dicle Nehri vadisinde at ve beygir cinsinin ıslahına yönelik kurulan bir çiftlik: Harnini/Kharnini çiftliğinin işleyişi. *İstem*, 32, 329-344.

Gedik, E. - Kolay, A. (2023). Osmanlı Ordusu için at yetiştirilmesi: Kütahya Hara-yı Hümâyûnu. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 00-00.

Gedik, E. (2024). *Osmanlı döneminde Çifteler Çiftlikât-ı Hümâyûnu ve harası*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.

Koçkar, M. T. (2012). *At ırkları ve dağılımı*, Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Basımevi.

Kolçak, Ö. (2023). *Ok, Tüfek ve At 16 yüzyıl Osmanlı askeri devrimi*, Ankara: TTK.

Kütük, A. *Osmanlı Dönemi'nde Anavarza kentinin kamulaştırılması ve çiftlikat-ı hümayûn'un kurulması*, <https://books.akademisyen.net/index.php/akya/catalog/view/981/3188/75141> Erişim tarihi 07.04.2025.

- Özcan, A. (1991). Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 3, ss. 457-458). İstanbul: TDVİAM.
- Şimşek, A. R. (2006). *Osmanlı ordusunda 18. ve 19. yüzyıllarda yapılan ıslahat çalışmaları ve bu çalışmalarda yabancı uzmanların rolü* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Tan, S. (2014). XIX. Yüzyılda Osmanlı-Hindistan ticaretine bir örnek: at ihracatı. *Mediterranean Journal of Humanities*, 4(2), 239-247.
- Tan, S. (2015). *Osmanlı devletinde at yetiştiriciliği (1842-1918)*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Akdeniz Üniversitesi, Antalya.
- Yaşar A. (1999). Osmanlı döneminde çiftlikât-ı hümayunlar (haralar) ve hayvancılık, *Osmanlı*, içinde (C. 8, 611-620). Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Yıldız Sarayı Halife Abdülmecid Koleksiyonu Fotoğraf Albümü, (İÜNEK, 90603/04) (İÜNEK, 90603/12) https://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/default_tr
- Yurtsever, C. [https://cezmyurtsever-kozantarihi.blogspot.com/2010/09.\(Abdülhamit'inMercimekAnavarzaÇiftliği\)Erişimtarihi07.04.2025](https://cezmyurtsever-kozantarihi.blogspot.com/2010/09.(Abdülhamit'inMercimekAnavarzaÇiftliği)Erişimtarihi07.04.2025).

Ekler

Ek 1: Çifteler Çiftlik-i Hümâyunu'nun Manzarası.



Kaynak: İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi <https://nek.istanbul.edu.tr/ekos/FOTOGRAF90926---0001d.jpg>

Ek 2: *Sultansuyu Kışla-i Hümayunu.*



Kaynak: İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi <https://nek.istanbul.edu.tr/ekos/FOTOGRAFI/90604---0034.jpg>

EK 3: Çukurova Çiftlik-i Hümayunu: Anavarza Mevkii'nde Kışla-i Hümayun



Kaynak: İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi <https://nek.istanbul.edu.tr/ekos/FOTOGRAF/90604---0016.jpg>

EK 4: *Veziriye Çiftlik-i Hümayunu Kısarak ve Tayların Ahırlarına Avdet Manzarası*



Kaynak: İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi <https://nek.istanbul.edu.tr/ekos/FOTOGRAF/90604---0013.jpg>